

AZ ALSÓ-ILOSVAI RÓMAI ÁLLÓTÁBOR S MŰEMLÉKEI. HELYIRATI VÁZLAT

I-ső KÖZLEMÉNY.

Olvasta az április 13-diki tud. ülésben 1864. Torma Károly.

Nec fas ulterius longas nescire ruinas
Quas mora suspensæ multiplicavit opis.

Claud. Rutilius Namatianus. Itinerarium I. r. 27—28. v.

Nem ok nélkül mondják, hogy Erdély classicus föld! Verőfényes bérczein, mosolygó völgyein a rómaiak másfél ezer éves nyomaival éppen egy találkozhatunk, mint őseink vér- és könnyesentelte emlékeivel. A dicső Hunyadi rommá lett váráról Sarmizegethusára, a fejedelmi Gyulafejérvárról Apulumra szállhat a komoly visszaemlékezésekbe merült vándor pillantása. A felejthetetlen dicsőségű Kenyérmezején épp' úgy hordozták egykor a drága háromszintű zászlót, mint Róma büszke sasait.

Hogyan van tehát, hogy e classicus földet római- s kereszténykori archaeologiai tekintetben mégis oly kevéssé ismerjük? Miként történhetik tehát, hogy míg a külföld érdemesnek véli tudósait régiségtani új anyag gyűjtése végett hazánkba küldeni, nálunk hazánk régiségeit tüzetesen feltüntető, magyarázó, ismertető szakmunka évek tizein át sem jelenik meg?

Több okon kívül, — melyeket vonakodom e helyütt vitatni, — bizony főként azért, mivel hazánk egyes vidékei régiségtani tekintetben kifürkészve még nem lévén, az ily általános horderejűvé s becstüvé válható mű összeállítására szükséges adatanyag hiányzik. E nélkül pedig — mint képzelhető — ily nemű munkát, kritikai szigorral legalább, megírni nem lehet.

Ily hazai régiségtani mű szerkesztésére főfontosságú kútfők a régiségtani helyiratok, melyeknek egyeteméből aztán — hazánk egyes vidékeinek, helyeinek minden régiséglelete szoros kritikával lévén bennök összeállítva — világos, áttekinthető képét nyerjük azon nemzet nyomainak, s ezekből beléletének, műveltségének, történetének, mely egykor hazánkon úrkodott.

Vajha ne lenne immár meszszi távolban az az idő, midőn hazánk minden vidékének kellő régiségtani helyiratával rendelkezhetnénk, melyből az egyetemes archaeologia Erdély ös- és római-kori képét szintugy képes lehetne egykor feltüntetni, mint nemzetünk középkori maradványait s nagy emlékeit. Kutassuk fel tehát, gyűjtsük össze s vizsgáljuk meg hazánk minden egyes vidékének régiségeit, műemlékeit, hogy e czélt lehessen mielőbb valósítani s elérni!

Jelen közleményben Erdély egy kisdud rejtegetett pontjának a fentebbi értelemben összeállított régiségtani helyirati vázlatát akarom a t. egyletnek bemutatni.

Mind az, a mit Alsó-Ilosva egykori római megerősített táborállomásának romjaiban tett ásatásaim folytán évek óta találtam, figyelemmel van összeállítva s ismertetve ez igénytelen vázlat lapjain; s ha bennök az archaeologus meglepőt nem is fog találni, de helyi érdekű új adatokat bizonyára igen.

Azt, a mi e római telepítvény romjaiból 1831-ig napfényre került, felejthetetlen néhai atyám Torma József ily című közleményében „A rómaiaknak a tudós világ előtt eddigelő ismeretlen nyomdokaik nemes Belső-Szolnok vármegyében“ közreadta *). E közlemény s az id. gróf Bethlen Ferencz és néhai atyám által a romokban tett ásítás eredményének szemlélete fiatal korom óta gyakran vont a lakásom közelében, sőt részben birtokomban levő romok felé; s már ekkor fogamzott meg bennem az elhatározás, hogy majd egykor annak idejében e romokban szorgalmas kutatást teszek, s ahhoz, a mit atyám közreadott, újabb leleteket csatolok; egyszóval, hogy igyekezzem az egész római telep romjainak kiásítására, s ásításaim eredményének közreadására fog irányulni.

Hosszas ideig nem volt alkalmam e feltételemet valósítani; valamig a római epigraphia ez időben elismert mestere Mommsen Tivadar 1857-i erdélyi útja alkalmával Alsó-Ilosva műemlékeit is felkeresvén, czélom megkezdésére hathatósan, s oly valóban arczpíró indokkal nem buzdított, hogy szégyenkedve eddigi hanyagságom felett mindjárt 1858-ban a romok ásításához hozzá kezdtem.

A következő években hosszabb s rövidebb időközökben ismételvén kutatásomat, 1862-ben odáig jutottam, hogy az állótábor belseje, a nagyobbik fürdőépület s több különálló pont át meg át volt vizsgálva.

Igyekeztem ekkor egyletünk n. m. elnökének tudomására esvén, ásításaim nagyobb kiterjedésben folytatását jelentékeny pénzszeg kezembe juttatásával megkönyzíteni méltóztatott. Miért is örömmre van hazai régiségtanunk nevében hazánk tudománykedvelő áldozatkész nagy fiának ezennel forró köszönetemet nyilvánosan is kijelenteni.

1863-ban ásításaim már anynyira haladtak, hogy a castrum külfalainak egyes pontjain a még szükséges ásításokat bévégezhettem, s a kisebbik balneumot is feltakartathattam.

Miután tehát ennek folytán a telep felét már kiásottnak vélhetem, nem kívánok az eddigi leletek ismertetésének közlésével tovább késni, hanem ásításaim eredményét összeállítva ez I. közleményemben átnyujtom a régiségtan kedvelőinek.

A katonai alváros romjaiban ezután teendő ásítások eredményét egy II-dik közleményemben fogom annak idejében bemutatni.

A lelt műemlékeket hová tehetném le illőbb helyre, mint Muzeumunk régiségtárába? a mit is ezennel örömmel teljesítek.

I-ső FEJEZET.

Az a-ilosvai római megerősített táborállomás fekvése, s részeinek átnézete.

Alsó-Ilosva fekszik Erdélyben Belső-Szolnok megye felső kerületének rettegi járásában, Dézsától $2\frac{1}{2}$ mértföldnyire északkeleti irányban az északi-szélesség $47^{\circ} 13'$ s a ferói-hosszúság $41^{\circ} 44'$ alatt, az Ilosva patak, illetőleg a Nagy-Szamos folyó jobb partján.

Az egykori római állótábor s katonai város a helységtől mintegy 300—350 ölre délkeleti irányban a határnak „vár“ — oláhul „oresel=városocska“ — nevű részén feküdt, melyet a helységtől keletre álló Magura nevű hegynek a helység s az Ilosva-patak tere felé szelid lesimulása által képzett fősík (plateau) alkot. E fősíkot, mely déli s nyugoti irányba a térből mintegy 4—6 ölnyire magaslik ki, kárpáti zöldporondkő sziklaalap képezi, melyet alluvialis képződésű helyenként kövecses földréteg borít.

Mint II-dik táblánkon látható, a castrum s a melléképületek nagyobb része e jól választott fősíkra volt építve, mely a római hadászati fogalmak szerint egy állandó táborállomás alapítására éppen alkalmas hely is volt. Az Ilosva s Nagy-Szamos folyók térségére fok (promontorium) módjára elnyúló fősíkról ugyan is a Szamos terét le egész Dézsig s fel Kudu környékéig, nemkülönben a Kárpátoknak Erdély északi határát alkotó hegyláncolata felé nyuló Ilosvavölgyet beláthatni. E helyzeténél fogva mint a térségen uralgó pont a védműveik alapításában óvatos s szemes rómaiak figyelmét el nem kerülhette. De oly előnnyel is kínálkozott e pont, melyre a rómaiak szépérzéke még a hadi czélokra idomított művekben is kiváló figyelmet szokott fordítani, a tájszépesség előnyével.

*) Nemzeti Társalkodó 1831-diki folyam I. k. 14—18. szám, s utánna Neigebaur, Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums. Kronstadt, 1851. 234—238. I

A százados erdőkkel szegélyezett kellemes Ilosvavölgyet, a dus lombozatu Magurát, s a Nagy-Szamos nyájas völgyét most is kedvtelve szemléli a vándor, ki e majdnem kétezer éves romokkal borított fősíkot felkeresi. Menynyivel szebb lehetett e táj egykoron, midőn a római sasokat hordozták Dacia ez éjszaki részein, midőn a Szamos völgyét szegélyező heglánczokat százados, ezredéves tölgyek koronázták, s midőn az ősz folyó fel-felesillámló kanyargásai mellett jelenben csak imitt-amott barnálló berkek helyett sűrű eger- s füzligetek — az őslakók szent berkei — terültek el, a tájt mai verőfényes szépsége helyett komorabb de egyszersmind regényesebb színezettel vonva bé?

A rómaiak — mint tudjuk — telepeik s különösen erődített állótáboraik számára — a hol csak a helyi körülmények engedték — térből kiemelkedő fősíkot, vagy fönlapályt s lejtős helyeket választottak, melyek a mellett, hogy egészségesebb helyek voltak mint a síkság, a védelmet is könnyítették¹⁾. E szokásukhoz képest alig lehetett volna e tájon czélszerűbb erődítési pontot választaniok. Az Ilosva és Szamos öszzefolyása által képzett félsziget; a Magura hegy sajátságos fekvése, mely az Ilosva völgye és a Szamos tere között egymagára emelkedik ki, nem levén a többi hegységgel öszzeköttetésben; a fősík éjszaki s nyugoti széleinek sziklás meredeksége s a déli oldal jókora lejtőssége; az Ilosva patakon túl ennek jobb partján emelkedő második s a castrummal szemben levő fősík, mely egy kisebb s egykor a castrummal kapcsolatban levő őrhelylyel volt megerősítve; végre az e s a vár fősíkja között levő völgyesoros, melyen az Ilosva-patak foly ki: mindezek a körülmények a hadászat akkori kifejltségéhez képest oly erőssé tették a fősíkot s annak erődítvényeit, hogy bármely oldalról jövő támadásnak képesek lehettek megfelelni.

Táborállomásunk erődítvényei, a castrum mellék épületeivel, mint mondám, a fősíkra, maga pedig a telep, jobban mondva a katonaváros, a fősík alatti térre, illetőleg egy, az Ilosva-patak halt medre mellett levő mintegy 120 ölnyi hosszúságú, 15—30 ölnyi szélességű s a térből 4—5 lábnyira kiemelkedő földnyelvre²⁾ volt építve.

Mielőtt a táborállomás kiásott főbb épületeinek külön leírásához fognék, ismétlések elkerülhetése tekintetéből czélszerűnek véltem II-dik táblánk jegyeinek magyarázatát, tulajdonképp' az egész telepedés épületeinek fekvési átnézetét előrebocsátani.

II-dik T Á B L A.

1. A. Állótábor — castrum stativum, melynek déli kapujától az *a—b* út Csicsó-Keresztur, illetőleg Bethlen felé, nyugoti kapujából pedig az *c—d* út Felőr, illetőleg Dézs felé vezetett³⁾.

2. E. és F. Katonai fürdőépületek — balneae vagy balnea; G ezek vitzartója — réservoir —, az a forrás, mely a balneumot a szükséges vízmenynyiséggel ellátta.

3. B. Őrhely vagy őrtorony — specula. Ez az egykor 15½ öl hosszú s 14 öl széles őrhely az Ilosva balpartját védelmezte az éjszaki Kárpátok felől történhető támadások ellen. Egyszerű őrtorony állott-e e ponton egykor, melyet koronként változó s a castrum őrségéből küldött fedezet őrzött, vagy külön lakható váraes? biztosan elhatározni nem lehet. A körfalak egy részének körüljárása illetőleg átvágása 4' vastagságú elmállott köfalnál egyebet nem tüntetett elé. A falnegyszög közepe egyébiránt lapos kövekkel volt kirakva. Kőből épített lakosztályoknak nem hogy maradványaira, de nyomára sem akadtam e váraeszkában, s ezért nem szenved kétséget, hogy ha léteztek is egykor e helyütt lakosztályok, bizonyosan fából voltak építve. Egy nyilveszszőnek a XI-dik tábla I. ábrája alatt rajzolt vas végét a következő udvarban találtam.

4. Z. Kisdud négyszögű épületrom, melynek egyenoldalu alapfalazata hat öl hosszú s ugyanannyi szélességű volt. Az egykor valószínűleg fából épített őrtornyoeska e falazaton nyughatott. Speculánk kétségkívül óvatosságból volt egy a térből mintegy 6—8 öltre emelkedő domb lejtőjére építve, hogy az odaállított őrszem a netalán Kudu felől alattomoson közlő ellenség jövetelét, melyet a castrumbeli őrség a csicsó-kereszturi úgynevezett „kövecses domb“ elészökése miatt nem láthatott, előre jelezhesse. E ponton tett ásatásom mész nélkül rakott alapfalon s halomnyi égetett cserépdarabon kívül egyebet nem eredményezett.

5. I. Tizenegy öl hosszú s hét öl széles földdomborulat, melyen egykor, az ott lelt mész nélkül rakott alakfalazatból, nagy hamutömegből s quarz görgetegekkel kirakott járdából következtetve — egy pár lakház állhatott. Hogy mi czélból volt ez az épület éppen a katonaut mellé építve? döntő adatok hiányában meghatározni nem tudom. Kő-, tégl- és cseréptöredékeken kívül egyebet e romokban nem találtam.

¹⁾ Vitruvius. De architectura I. k. 4—5 fej.

²⁾ L. II-dik táblánk e. g. f. G betűit. Ez utóbbi hely begyepesedett épületmaradványokkal van elborítva, melyekből azonban még eddig csak a D alatti kisdud épületet ásathattam fel. Leírását a C alatt látható épületsorozat kiásatásának bevégeztése után II-dik közleményemben fogom közzétenni.

³⁾ V. ö. I. táblánkkal.

6. J. K. W. Nagyobb s kisebb kiterjedésű épületek, de a melyeknek romjaiban tett próbaásatások folytán mészszel rakott köfalroncsolékon, simított s veresre festett vakolatmorzsákon s néhány vaszezen kívül egyebet nem lehetett kapni, mivel a szorgalmas földmivelők, kik az archaeológiának éppen e tulajdonságuk miatt mindenütt nagy ellenségei, földjeiket a kövektől tisztogatva úgy szét hordták az épületek falazatát, hogy e miatt az alapfalak irányát követni s ennek nyomán az egykor e helyeken létezett épületek fekvését felvenni nem lehetett.

7. M. Hat öl hosszu s $2\frac{1}{2}$ láb vastag egyenes falazat. Ez a hely egykor valószínűleg a szent helyek közé tartozott, s az istenek közös kápolnája — fanum, sacrarium — lehetett, mivel a táborálmás fogadmányi oltárainak nagy részét, illetőleg az 1. 2. s 3. számú feliratos emlékköveket, egymásra dölve e köfal hosszában találtam. Bármi volt azonban e hely rendeltetése, anynyi bizonyos, hogy az egykor ott állott épületnek csupán hátfala volt kőből építve, az e mellé helyezett feliratos emlékköveket pedig fából épített oldalfalak vették körül; mert kőből épített körfalra, téglára vagy fedélcserépre e helyt nem akadtam, de annál több nyomára az egykori gerendafalazatnak. Egy kised s egyszerű alkotású égetett cserép lámpácska — lucerna — volt mind az, a mi itt napfényre került.

8. N. 3 öl hosszu $2\frac{1}{2}$ láb vastag egyenes köfal. Ennek a helynek is egykor valószínűleg az előbbihez hasonló rendeltetése volt. A köfal mellé egy nagyában faragott 7 láb hosszú, 5 láb széles s $2\frac{1}{2}$ láb vastag zöldporondkő lap volt vízirányosan helyezve, s e kőlapon állottak hihetőleg egykor a 4 s 5 számú feliratos fogadmányi oltárok, legalább azokat egymásra dölve e kőlap mellett találtam. Körfalnak vagy fedélnak itt sem volt semmi nyoma.

9. U. $10+10''$ nagyságu s $3''$ vastagságu járdatéglákkal két ölnyi szélességben s hosszúságban kirakott négyszögű járda, melynek azonban rendeltetését meghatározni nem tudom, mivel próbaásatásaim után téglán kívül egyebet e hely körül nem találtam. Noha feliratos emlékköveket nem fedeztem fel e ponton, gyanitom, hogy itt is egykor valamely fanum létezett.

Táblánk V. pontján is hasonló alkotású alap nyomaira találtam.

10. A Magura lejtősségéből kidomborodó L ponton egy kised épület alapfalainak nyomát láthatni. Kövakolat, s tégladarabok jelölik az egykor itt létezett épületecske helyét. Abból a körülményből, hogy évekkel ezelőtt egy ma is A.-Ilosván látható doriai oszloptörzset találtak e romok között, azt gyanitom, hogy e ponton valamelyik istenség kápolnája állott; de hogy melyiké? sejteni sem tudom, mivel e helyt ásatást tétetni mindeddig nem volt módomban.

11. T. Az egykori fazékas műhelyek — figulina — kétségkívül e helyen állottak, mivel 15—20 ölnyi területen az egész hely cserépdarabokkal van tele. Midőn az éppen ott levő majorom kör-sánczát ásták, a munkások három lábnyi vastag földréteget metszettek keresztül, mely különböző alakú s minőségű égetett cserépedény darabok zuzalékával volt át- meg átkeverve. Noha e ponton épületnyomokra nem akadtam, nem hibázom, ha azt állítom, hogy a telep figulinái egykor e helyütt léteztek; a hely forrásos volta s a cserépdarabok minősége legalább azt bizonyítja. E zuzalékban ugyan is főként oly cserépedények darabjait észlelhetni, a melyek a kiégetés következtében lettek hibásokká, s dobattak félre. Jobbára mindeniken láthatni valamely alakítási hibát, minők a nyirkos agyagba beszorult lég okozta hólyagosság, öszszenyomás, vagy másnemű ferdeség. Az egykori fazékas műhelyek s égetőkemenczék valószínűleg faépületekben voltak felállítva, mert kőből rakott épületek romjaira vagy alapfalazatuk nyomára e tájon nem akadtam. Hogy a téglavető s égető csűrök is e helyt állottak-e? állítani nem merem, mert téglákat vagy tégladarabokat e zuzalékban nem lehet találni.

12. O. P. Q. R. S. a. Oly pontok, a melyeken feliratos siremlékeket, faragványokat sat. találtam. Tudva van, hogy a rómaiak halottjaikat legszivesebben, mondhatni előszeretettel a várfalakon kívül kapuk előtti terekre, látogatott közútak mellé s oly helyekre temették, a hol a kedveseiknek emelt siremlékek az útasoknak, járókelőknek könnyen szemébe tűnhettek⁴⁾. Költői felfogás, gyöngéd gondoskodás! mely a kedves személyt az élettől még halála után sem akarta elszakítani; ezért midőn a római halottja siremlékét látogatott helyekre állította, azt hitte, hogy kedvese az élet zajával levén körülvéve még él s az élet örömeiben részesül⁵⁾. E költői felfogás következtében a római előtt a sir s a halál nem volt oly búskomor sőt irtózatossá jelleget mint napjainkban.

A római temetkezési szokás következtében castrumunk déli s keleti oldalán a várfal mellé s ettől mintegy 4—5 ölnyi távolságra is mindenütt siremlékek voltak állítva, s kivéve a 32. s 39-dik számú feliratos sírkötőredékeket, siremlékeik nagyobb részét e két vonalon, telepünk valóságos temető-utczáján találtam. Az S. Q. R. pontokon egykor köfállal körülvett sírok — sepulcrum maceria cinetumok, léteztek: de ezek körül roppant nagyságu faragatlan köveken, egy korinthis izlésű oszlopfő — capitulum — darabon, kőből csinosan faragott oroslánon, a Q. ponton lelt felirattöredékeken, végre néhány szén- s emberi csontdarabon kívül egyebet nem találtam. Kövel vagy téglával körül- s kirakott

⁴⁾ Marquardt, Römische Privatalterthümer. Leipzig, 1864. L. Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer V. köt. I. rész. 363. l.

⁵⁾ U. o. 367—369, 384. l.

sírgödröt sem e három ponton sem a castrum oldalfalai mellett lelt siremlékek környékén felfedeznem nem sikerült, mivel a sírokat valószínűleg már hajdan felbontották s megsemmisítették. Két bronzlámpa ⁶⁾, Severus Alexander császárnak a Kr. u. 231-dik évben vert sestertiusa ⁷⁾, egy rakás szén, ember- s állatesontdarab, végre nébány égetett cserép hamveder töredék mindaz, a mit az alsó-ilosvai táborállomás egykori temetkezőhelyeiben leltem.

13. X. Y. A rómaiak e két ponton kétségenkívül sőt bányásztak. A kihordott földből alakult halmok, s katlanforma mélyedések arra mutatnak, hogy művelésük nem éppen rövid ideig tarthatott.

14. C. D. A még kiásatlan katonaváros romjai.

II-dik FEJEZET.

A castrum; körfalai, kapui s szögletbástyái. ⁸⁾

A római négyszögű állótábor — castrum stativum — mint mondók, a Magura, hegy lejtősségén az a.-ilosvai határ „vár“-nak nevezett fősíku részén feküdt. Falai bégyepesedett romjai 1—1½ ölnyire domborulnak ki a térségből.

A szabályos négyszög mindenik oldala 96 öl hosszú. Az oldalak közepe táján feldomboruló A. B. C. D. pontok a kapuk helyét jelölik.

A kapuk, körfalak s szögletbástyák megvizsgálhatása tekintetéből oly pontokat szemeltem ki a felásatásra, hol a hely minősége lehetőleg ép falazatot sejtetett; a hol a véghezviendő próbaátadások eredményéhez némi reményt köthettem. Így a kapuk alaprajzának felvehetése végett a déli oldal kapu-helyét választottam ki, mint a hol a falromok lehetőleg még illetetlen földréteggel látszottak borítva lenni. Reményemben nem is csalódtam, mert e kapu alaprajzának felvétele teljesen sikerült. Itt ugyan is kettős bójáratu kapura (B) s két oldalépületre (a. b.) akadtam, melyeknek megnagyobbított alaprajzát VII-dik táblánk 1-ső ábrája alatt láthatni.

A mint látszik e kapu kettős bójáratu volt ellátva, s két, 4'-nyire elészőkellő oldalművel megerősítve. A 4° 1⅓'-nyi szélességű bójárat a 2½'-nyi vastagságú s 2° 2¾'-nyi hosszúságú C—C fal elválasztása folytán két részre oszlott, az 1° 5' szélességű B₂ kapuközre, mely hihetőleg a gyalogjárók számára, s a 2° ⅓'-nyi szélességű B₁ kapuközre mely a lovasok s szekerek bójáráására volt alkalmazva. Az egykori fa kapu vasszegeiből mintegy 100 darab került e helyt napfényre, melyeknek hossza 5—6 hüvelyknyi volt, s vastagabb végökön mintegy 1¼" átmérőjű lapos fejkök voltak. A kaputól balra egy 2° 1⅓' hosszúságú s 1° 1½'-nyi szélességű A₁ szobára, a kapu jobb felén pedig egy 2° 2½' hosszúságú s 1° 3½' és 1° 2' szélességű ferde állású A₂ szobára találtam: közfalaik vastagsága általában 4'-nyi volt, de az A₁ szobában az a. b. c. pontokon egészen fel volt bontva. Az A₂ szoba talaja quarz-görgetegekkel, az A₁ szoba pedig lapos porondkövekkel volt kirakva.

Ezek az osztályok a kapu felügyeletével megbízott örök szobái voltak egykor ⁹⁾.

A castrumnak az őrszobák melletti körfala általában 4'-nyi vastagságú volt, s poronddal vegyített mészvakolattal egymásra illesztett s durván faragott zöldporondkő darabokból volt építve. A körfalban téglákat nem lehetett találni. Az 5'-nyi vastagságú alapfalazatra helyenként — különösen a két őrszoba kifelé ugró oldalán — meglepő nagyságú durván faragott kőkoczkák voltak beillesztve, melyeket sulyok s ellenállási erejük miatt alkalmaztak főként a szögletekre.

Úgy a castrum körfala, mint általában az egész a.-ilosvai római telep épületeinek falazata a Vitruvius által leirt ugynevezett opus incertum szabályai szerint volt építve ¹⁰⁾, mely mód a mostani falépítési módhoz leginkább hasonlít.

Hogy a körfalak külső oldalai függőlegesen — mérőnra — voltak-é építve, vagy pedig, mint Pompejiben észlelhetni, tetejük felé kissé megvoltak-é keskenyítve? ¹¹⁾, elhatározni nem lehet, mivel a falaknak éppen csak legalja maradt meg s ez sem mindenütt kellő épségben.

⁶⁾ Főlnagyságú rajzaikat lásd XII-dik táblánk 2. 3. ábrája alatt.

⁷⁾ L. éremleisztromunk 103-dik tétele alatt.

⁸⁾ L. III-dik táblánkat.

⁹⁾ Az e kapuközben tett leletek leírását l. VII-dik fejezetünkben.

¹⁰⁾ „Incerta vero cæmenta, alia super alia sedentia inter seque imbricata, non speciosam sed firmiorem quam reticulata præstant structuram Vitruvius II. könyv. 8. feje. V. ö. Müller K. O., Handbuch der Archäologie der Kunst. Breslau, 1848. 367. l.

¹¹⁾ Overbeck J., Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken. Leipzig, 1856. 40—41. l.

A castrum többi három oldalának közepe táján levő kidomborodások is hasonló kapualakokat sejtetnek, s ezért III-dik táblánkon is ilyen kapualakokat kívántam feltüntetni.

A keleti C kaputól mintegy öt ölnyire a hely irányadó ép falazatot gyanítván mintegy $9\frac{1}{2}^{\circ}$ -nyi hosszúságban körülásattam a castrum körfalát, s itt is hasonló módon s hasonló anyagból épített ép falazatra találtam, de a mely már e helyt 5 s alapjaiban 6'-nyi vastagságu volt.

A castrum szögletén netalán létezhetett bástyák alaprajzát óhajtván felvenni a legilletlenebbnek látszó éjszakeleti E szögletet ásattam fel; de fáradságomnak kívánt sikere nem lett, mivel itt a körfal által képzett szabályos szegleten kívül egyebet — például a bástyamü bel- vagy oldalalappfalát — nem találtam meg. Bent azonban az egykor négyszögű bástya alapfalának némi nyoma — mint a pontozott vonalak mutatják — még is észlelhető lévén, úgy sejttem, hogy az E. F. G. H. szögleteken belül egykor négyszögű bástyák állhattak. Megerősít e véleményemben az, hogy az éjszaknyugoti F szögleten ezelőtt mintegy 30—40 évvel tett ásatás is, mint mondják, ily négyszögű bástya idomokat tüntetett fel.

Az a.-ilosvai castrum tehát egy $96 + 96 = 9216$ □ öl területű falnégyszögöt alkot, melynek szögletein belül egykor ugyanannyi négyszögű bástya, s mindenik oldalon — de nem éppen az oldalhossz középpontján — kiszökellő két örszobával erősített kettős kapu állott.

Vitruvius tanításával ellenkezőleg, ki a vár erősítésekhez kettős falat — melyek köze földdel dörgöltetett bé — s körsánczokat kíván meg¹²⁾, castrumunk — mint látók — csak egy 4—5' vastag fallal volt körülveve. A körsáncznak nyomát a fal körül nem csak hogy nem fedeztem fel, sőt bizonyos vagyok benne, hogy a körfalat út szegte körül, melynek két felén volt felállítva a lelt siremlékek nagyobb része.

Ugy látszik, hogy kettözött erős várfalakra a daciai állótáboroknál s katonai telepedéseknél szükség sem volt, mivel ilyeneket még a sarmizegethusai s apulumi castrumokban sem lehet találni, pedig ha csak ugyan kellett volna, ilyenekkel a rómaiak e két helyet mint valóságos katonatelepeket bizonyosan megerősítették volna. De miután a barbarok az ostromra szükséges eszközökkel valószínűleg nem rendelkeztek s hasznokat s alkalmazásokat tán nem is ismerték, az állótáborok rendes ostromot kiállható megerősítésére — főképp' ily elélt katonai őrhelyen mint az a.-ilosvai, — szükség nem is volt.

A körfal magassága azokon a pontokon, melyeket kiásattam, rendszeren 3—5 lábnyi volt, de e pontok kivételével már úgy fel van bontva s az épületanyag annyira ki van szedve, hogy további vagy körülásatást nem érdemel.

A falazatot öszszetartó vakolat keménységét léptennyomon bő alkalmam volt bámulni, mert vasruddal is alig lehetett helyenként megbontani¹³⁾.

Hogy castrumunk körfalának s kapuinak ormója vagy pártázata — pinna — miként volt egykor alakítva, s védelem tekintetéből miféle művekkel volt ellátva, csak sejtteni lehet. A rómaiak szokott védfalerosítása kétségen kívül castrumunk falain is meg volt, az az löréses mellvédek tetőzték körül, melyeknek világos példáit a pompejii körfalaken ma is szemlélhetni¹⁴⁾, legalább ily alakot sejtetnek azok a hihetőleg egykor a mellvédeket befedő nagyában kifaragott kölapok, melyeknek átmetszeti rajza XIV-dik táblánk 11-dik ábrája alatt szemlélhető. Néhány ily kölapot — melyeket egykor vaskapcsok szorítottak egymáshoz — a körfalak mellé dőlve leltem fel.

A castrum körfala — mint mondók — 4—5 ölnyi szélességű úttal volt egykor körülveve, mert a siremlékek nagyobb részét a vár körfalai mellett kívül s ettől mintegy négy öl távolra egyenközüleg futó vonal hosszában találtam. A II-dik táblánkon O. P. betük alatt látható pontokon volt legtöbb siremlék felállítva.

Ha a várfalak körül s benn a castrum területén talált faragott kövek, műemlékek mibenlétének hű képét akarnók adni, alig lehetne azt egykét vonással esetelnünk. Elég lesz azt kifejezni, hogy mindaz, mit a castrumban sőt egész ásatásom folyama alatt leltem, az enyészetnek megdöbentő képét tünteti fel. Minden darab, melyet a csákány, kapa s emelőrud másfélezeréves sirjából kiemelt, öszsze volt zúzva, törve, rombolva s legjobb esetben csonkítva. Rombolt ugyan bizony e helyen az idő is a műemlékekben, s épületekben; a falakba illesztett siremlékek, oszlopok s egyéb emlékkövek kétségkívül öszszedülésökkor önsulyaik által is sokat szenvedtek, de általában véve még sem az idő s ennek folytán eléállott enyészet az, mely mint mindenütt a földön úgy itt is a telep műemlékeit ily sajnos állapotra juttatta, — hanem a rómaiak kivonulása után az elhagyott telepeket előzőnlő barbarok dühe s boszszu-vágya rombolta szét a római kéz szorgalmát, szépérzékének szülötteit, s a kedves második haza szent tűzhelyeit. Iszonyu gazdálkodás volt ez! mely a hazai régiségtudományra kipótolhatatlan káros hatással volt.

¹²⁾ I. k. 5. fej.

¹³⁾ A római építőmész vagy vakolat leírását l. Vitruviusnál II. k. 5. fej.

¹⁴⁾ Overbeck, Pompeji. 40—41. l.

A praetorium s katonai-lakok.

A castrum nyugoti részén állt az I. J. alatt a praetorium, főparancsnoki lak, mellék épületeivel együtt, a mely épületsor épebben fenmaradt déli részének alaprajza IV-dik táblánkon látható.

Korábbi ásatások s épületanyag után való keresgélések következtében ez épületsor falazata úgy fel van bontva, hogy csak nagy figyelemmel vezetett ásás folytán lehettem képes a praetorium alaprajzát felvenni. Tulajdonképp' az épületsor délnyugoti szegletének csak egy része volt még abban az állapotban, mely a lakosztályok egykori idomait tisztán feltüntethette; az éjszaknyugoti részben ellenben a falazat az A—A pontokon megszűnik; s miután az épületanyag itt egészen ki van szedve, az AB—AB vonalokat nem sikerült kiásatnom; minek következtében a külfalak eredeti idomait mint III-dik táblánkon látható, csak egyes vonalokkal lehettem képes megjelölni.

A praetorium déli részén valószínűleg az egykor itt állomásozott római lovasosztály parancsnokának — praefectus — lakosztálya létezett, melynek bójárata kétségkívül a nyugoti oldal felőli $1^{\circ}3\frac{1}{2}'$ -nyi és $1^{\circ}1\frac{1}{2}'$ -nyi szélességű elészökellések közepén volt. Abból a körülményből, hogy e helyt egy dóriai oszloptörzs darabját leltem meg, azt gyanítom, hogy a parancsnoki lakosztályba vezető ajtó egykor két oldaloszloppal volt feldiszitve.

A praefectusi lak a következő osztályokból állott:

1. A $2^{\circ}5\frac{2}{3}' + 2^{\circ}3\frac{3}{4}'$ -nyi teriméjű *f.* szoba egy előtermet képez, melyből
2. A $2^{\circ}1\frac{1}{3}' + 2^{\circ}1\frac{1}{3}'$ -nyi teriméjű *r.* szobába, s innen
3. A $2^{\circ}4\frac{1}{2}' + 2^{\circ}2\frac{2}{3}'$ -nyi teriméjű *q.* szobába juthatni. E szoba összeköttetésben van
4. A $4^{\circ}5' + 2^{\circ}2\frac{2}{3}'$ -nyi teriméjű s quarzgörgetegekkel kirakott *p.* szobával. Ez összszefügg
5. Az $1^{\circ}5\frac{3}{4}' + 1^{\circ}3\frac{1}{4}'$ -nyi teriméjű *l.* szobácskával, melynek éjszakkeleti szögletében az *i.* alatt látható $2'$ -nyi kürtőalap volt alkalmazva.
6. Az $5^{\circ}3'$ hosszúságú s $5'3''$ szélességű s lapos kövekkel kirakott *n.* folyósó a parancsnoki szobasorozatot — mely itt keletfelé $3^{\circ}2\frac{2}{3}'$ -ra szökik elé — a praetorium többi részétől elválasztotta; mindazonáltal e folyósó az *o.* folyósóval úgy látszik összeköttetésben volt.
7. Az $5^{\circ}1\frac{1}{4}'$ hosszúságú s $1^{\circ}1\frac{1}{4}'$ szélességű s quarzgörgetegekkel kirakott *m.* folyósó — melynek bójárata az *i.* nyíláson volt alkalmazva — úgy látszik fűtőhelyisége volt a *g. h. i. k.* szobáknak, melyek kétségkívül a parancsnok magán-fürdőosztályát alkották. A *t.* olvasót e fürdő elosztásának megértése végett III-dik fejezetünkre — melyben a római fürdők szerkezete általában, az a.-ilosvaiaké pedig részletesen van leírva — utasítván, legyen elég itt egyszerűen megemlíteni, hogy
8. Az $1^{\circ}4\frac{1}{2}' + 1^{\circ}5\frac{1}{3}'$ -nyi teriméjű *h.* szobácska az alúlról fűtött caldariumot,
9. A $2^{\circ}2' + 1^{\circ}5\frac{1}{4}'$ -nyi teriméjű *i.* szoba a tepidariumot,
10. A $2^{\circ}1\frac{1}{3}' + 1^{\circ}1\frac{1}{3}'$ -nyi teriméjű *g.* szobácska a dstrictariumot, végül
11. Az $1^{\circ}3\frac{3}{4}'$ szélességű $1^{\circ}1\frac{1}{4}'$ hosszúságú s két lépcsővel ellátott félkörű *k.* osztályocska a frigidarium vizmedenczéjét — piscináját — alkotta.

Érdekes a medencze alkotása ¹⁵⁾. Legalján ugyanis az építség *d.* mintegy $1'8''$ -nyire zöldporondkő darabokból álló s porondos mészszel béöntött kemény réteggel (*c*) volt fedve; erre a törött cserépdarabokból s mészből kevert $1''$ -nyi vastagságú kemény rómaivakolat — ruderatio — réteg (*a*) volt öntve. E — mint látszik — korábbi ruderatio mintegy $1'10''$ -nyi vastagságban kilencz sor, vakolat nélkül egymásra rakott $22 + 22''$ -nyi nagyságú s $2\frac{1}{2}''$ vastagságú téglákból álló β réteg volt fektetve, s végül erre a $8''$ -nyi vastagságú s kökeménységű vizálló — hydraulicus mészből és cserépdarabokból álló vakolatréteg (*a*) volt öntve. A medenczébe vezető két lépcső is ily vakolatból volt alkotva. E legfelső ruderatio az alig egy vonalnyi vastagságú olajzöldes kőszinbe játszó s majd nem üveg simaságú s fényű vakolat burok, a szokott római talajmész maltha, terrazza ¹⁶⁾ volt ráöntve.

A *k.* medencze kettős ruderatioja azt bizonyítja, hogy ez osztály kijavításon — tán újraépítésen ment keresztül, minek következtében a piscina alja tetemesen — mintegy $2'6''$ -nyire — felmagasított. Ily javítgatásoknak — mint lejjebb látandjuk — annyira jelével találkozunk nem csak a praetorium osztályaiban, hanem az egész telep épületeiben, hogy az épületek többszöri kijavítását sőt újraépítését elvitatni nem lehet.

A *h.* caldariumban három téglaszlopszort — 1. 2. 3. találtam. A szokott módon készített talajvakolaton — ruderatio 17 téglaszlopcoska állott, melyekre a caldarium egykori függőtalaja volt alkalmazva. E függőtalaj létezését csak néhány lábastégla- s kemény talajvakolat-darabból lehetett gyanita-

¹⁵⁾ Átmetszési rajzát I. VII-dik táblánk 2-dik ábrája alatt.

¹⁶⁾ A római vakolati modor általában opus albarium vagy marmoratum, illetőleg tectoriumnak — Stucco, terrazza — neveztetett, s mészből, gypsből, márvány- és téglalisztból állott. V. ö. Müller, Handbuch der Archäologie der Kunst, 369 l. A maltha G. Ph. Castillonius szerint így volt alkotva: „malta inducebatur tenacissima“ a római vízvezetők buroklátáról beszél „et ut utar Plinii verbis duriciem lapidis antecedente. Et fiebat calce in vino restincta et tusa cum adipe suillo et succo fici, aut cum eodem adipe et pice“ (?). Adnotationes ad Vitruvii architecturam. 206—207. l.

nom. Az egykori oszlopcskákat is csak néhány egymásra rakott 10 + 10''-nyi nagyságu s 2¹/₂''-nyi vastagságu téglá jelölte meg. Az oszlopcskák egymástól rendszeren 1'-nyire állottak.

A caldarium alfütésének melege az 1' szélességű α . β . nyílásokon az *i*. tepidariumba, az 1' 4'' szélességű γ . nyíláson pedig a *g*. destrictariumba tolulhatott. Az *i*. tepidariumban egykor létezhetett alboltozatnak csak nyomát volt alkalmam észlelhetni. Oszlopokra itt ugyan nem találtam, de minden jel arra mutatott, hogy ennek a szobának is volt alboltozata; legalább a lábas- és oszloptégla darabok, s talajvakolat töredékek, melyeket e szobában találtam, azt gyaníttatják.

Az *f*. *r*. *q*. szobák a szokott talajvakolattal voltak béöntve, az *l*. szoba 6³/₄ + 6³/₄''-nyi nagyságu s 3—4''-nyi vastagságu járdatéglákkal volt kirakva, melyek 2 3''-nyi kavicsrétegre voltak illesztve. Az *m*. folyosó s *p*. terem talaja quarzgörgetegekkel, az *n*. folyosó pedig lapos zöldporondkö hasábokkal volt béöntve.

Mint látjuk tehát a parancsnok lakosztálya öt lakószobából — *f*. *r*. *q*. *p*. *l*. — s ugyananyi fürdőszobából — *g*. *h*. *i*. *k*. *m*. — állott. E lakosztályt az *n*. folyosó az épületsor más osztályaitól elválasztotta, egyúttal a parancsnoki lak keletfelőli bójárátát is képezvén.

A parancsnoki *f*. előterem szomszédja észak felől:

12. A 2° 4' + 2° 1'-nyi teriméjü, lapos kövekkel kirakott *e*. szoba, mely a benne talált 1. alatti 1° 5¹/₂' hosszúságu s 2²/₃ szélességü, nem különben a 2. alatti 1° 1¹/₂' + 1° teriméjü tűzhelyalapfalakból, s az e szobában lelt temérdek majorság- s szarvasmarha esontokból¹⁷⁾, nem különben a többféle alaku égetett-cserépedény töredékekből következtetve a katonai konyha lehetett. E szobából

13. A 2° 3²/₃' + 1° 1¹/₂' teriméjü quarzgörgetegekkel kirakott *d*. szobácskába, s ebből

14. A 2° 5¹/₂' + 3° 1' teriméjü *c*. szobába léphetni, melynek talaja a szokott terrazzával volt bévonva. Midőn e szoba helyenként épen maradt talajvakolatát felbontattam, a felső rudratio alatt 5'' mélységre még egy más régibb rudratio réteget találtam; a mi kétségenkívül azt bizonyítja, hogy a praetorium épületét valamely ok miatt ki kellett javítani, sőt tán újból is építeni. Az újból építésnek, — mely által a talaj mintegy 6''-nyire emeltetett fel — érdekes s elvitázhatatlan nyomát — mint fentebb említők — a parancsnoki fürdőosztály frigidariumában, s főként az *o*. folyosón és *p*. teremben lehetett volt észrevenni, a mely utóbbiakban t. i. a quarzgörgetegekkel s lapos kövekkel kirakott talajréteg alatt mintegy 6—8''-nyire egy második hasonlókép alakított kövezetet találtam.

Az *f*. *e*. *d*. osztályok mellett kelet felől a 7° hosszúságu s 1° 3¹/₃' szélességü, lapos kövekkel talajozott *o*. folyosó vonul el, mely egykor hihetőleg a parancsnoki lakosztályt kötötte össze az épületsor többi részével.

Ajtónyílásokat, melyek a praetorium osztályainak szobáit egymással összekötötték, kétségenkívül abból az okból nem találtam, mivel a fal az ajtóküszöbökön alól fel volt bontva.

A *g*. *r*. *f*. *e*. *d*. *c*. szobák alapfalait átmetsző s rendszeren 2' 4''-nyi szélességü falnyílások hihetőleg az alfütés tekintetéből voltak alkalmazva, mivel a szobák nagyobb része, különösen a tepidarium és caldarium egykor valószínűleg al- és falfütéssel volt ellátva, a mit hazánk hideg szelei elkerülhetlenné tettek. A falfütést sajátságos alaku kályhatéglák eszközölték¹⁸⁾. A keresztben gyengén domboru téglák hossza rendszeren 20³/₄'' , szélessége 15¹/₄'' , vastagsága pedig 3³/₄''-nyi. Hosszabb oldalukon 2¹/₄'' magasságu párkánnyal vannak ellátva; a párkányok azonban nem futnak az egész oldal hosszában végig, hanem mint a *b1*. oldalrajzon látható, a téglák egyik végén megszűnnek s miután másik végök, mint *b2*. átmetszeti rajzunkon láthatni, le van domborítva, a téglák egymásra illeszthetők, illetőleg egymásba csuszathatók, s így kemenczékhez, vagy falfütéshez alkalmazhatók¹⁹⁾. Ily alaku kályhatéglát ép állapotban csak egyet, töredéket ellenben nagy mennyiségben találtam, s ez okból nincs kétség benne, hogy a praetorium szobáiban hasonló alaku kályhatéglákból volt alkotva a falfütés. A füst elvezetésére általában négyyszögü 9¹/₂'' hosszúságu, 5'' szélességü, 4³/₄'' magasságu s 3³/₄'' vastagságu égetett cserépesövek voltak alkalmazva²⁰⁾.

A praetorium falai általában 2¹/₂ láb vastagok, s zöldporondkövekből vannak építve, melyeket mészből és porondból készített kemény vakolat kötött össze. A szokott római faltéglákból csak néhányat találtam ugyan a falba béillesztve, de nem kétkem, hogy a falak felsőbb részeiben egykor a kőanyag téglával vegyesen volt használva, a mit az bizonyít, hogy a praetoriumban tett ásatásaim folytán öszszesen mintegy 5—6 száz különböző nagyságu faltéglát találtam.

Az egykori fedélzet alakjáról természetesen fogalmunk sem lehet, mivel fából levén készítve, teljesen elmállott; hogy azonban a fedélzet — mely hihetőleg Vitruvius tanítása szerint volt építve²¹⁾, a szokott római fedélcserepekkel volt fedve, kétségenkívülivé teszi a felásott sok fedélcserep darab. A

¹⁷⁾ Ezek között szarvas- és dämvaszarv darabokat is találtam

¹⁸⁾ Egynek rajza VIII-dik táblánk *b. b1. b2.* ábrája alatt látható.

¹⁹⁾ Hasonló alaku téglák rajzát I. Gruter, Inscriptioes antiquæ totius orbis Romani. Grævius kiad. Amstelaedami, 1707. 515-dik lap, 16. sz. a.

²⁰⁾ L. VIII-dik táblánk *f. fi.* átmetszeti rajzát.

²¹⁾ IV. k. 2. f.

fedélserepekből egyet sem találtam ép állapotban, hihetőleg azért, mivel azt mint becses anyagot még a castrum végpusztulása után nem sokára széthordták; néhány nagyobb töredék azonban azt bizonyítja, hogy alakjuk a római fedélszerép alak volt, mely a jelenleg használtaktól nem sokban különbözik. — Találtam e felett $15\frac{1}{2}$ " hosszú, $\frac{3}{4}$ vastag, egyik végükön megkeskenyülő, csatornáson homorú, szeglet-fedélserepeket — imbrices — is ²²⁾. A szobák menynyezete valószínűleg a ma is szokásban levő menynyezet-alkotási mód szerint volt készítve; a vakolatot t. i. a gerendázathoz nádveszszök segélyével verték fel. Egyes vakolat-darabok, melyekben a nádveszszök által képzett bémélyedéseket láthatni, kétségenkívülivé teszik, hogy az akkori s mai menynyezet készítése módja között semmi különbség nem volt.

Mintán a c. szoba mellett levő b. és a. osztályok alapfalai korábbi ásások következtében fölbontva s kiszedve voltak, s próbaásatásaim bizonytalan irányu falvonaloknál egyebet nem eredményeztek, az épületsor további ásatását megkellett szüntetnem. Az épületsor éjszaki részének alak formáját IV-dik s III-dik táblánk pontozott vonalai tüntetik fel.

Mint látjuk tehát a praetorium déli végén 14 egész lakszobát sikerült kiásatnom, melyek általában mind tul kicsinyek. Alig is foghatnók meg, hogy miért építettek a rómaiak ily kisded szobákat, melyekben bizony egy két ember is alig fért el, ha köztudomásu nem volna, hogy a római az élet sőt a nap minden szükségére más meg más lakosztályt épített s rendezett bé magának ²³⁾. A pompejii lakházak osztályai oly szűkek, hogy nagyobb részökben alig lehet mozogni ²⁴⁾.

Nóha az 51 ölnyi hosszúságú praetoriumnak mintegy harmadrészét ásattam ki, csak 18 szobát találtam benne, s e szobák a mellett, hogy nagyobbára a parancsnoki osztályhoz tartoztak — mint mondtam — még szerfelett kicsinyek is voltak. Ha tehát a felásatlanul maradt $\frac{2}{3}$ részre ugyananyai osztályt veszünk mint a kiásott déli részre, az egész katonai laksorozat alig állhatott 50—55 kisded szobából, ennyi pedig egy lovasosztály — ala — elszállásolására elegendő bizonyára nem volt. S pedig ez épület sorozatnál több köépületet a castrumban nem találtam ²⁵⁾. E körülményekből tehát azt következtethetjük, hogy a castrumban az a.-ilosvai lovasosztálynak csak egy része — bizonyosan a szolgálattelvő csapat — állomásozott s volt elhelyezve, az osztály szolgálaton kívüli része pedig a castrum főnsíkja alatt elterülő katonavárosban lakozott. Ebbeli véleményünket azonban csak az utóbbi helyen teendő ásatásaink foghatják bém bizonyítani.

A castrum területén lelt tárgyak sorozatát a VII-dik fejezetben fogjuk adni.

Ime ilyen volt az a.-ilosvai állótábor, melynek oldalai pontosan a négy égitáj felé irányultak, s melynek nyugoti kapuja a porta praetoria, a déli s éjszaki a porta principalis dextra és sinistra, keleti kapuja pedig a közföldekre, ager publicus-ra nyíló porta decumana volt.

III-dik FEJEZET.

Fürdőépületek.

Ásatásaim legérdekesebb része kétségkívül az alfűtéssel — hypocaustummal — ellátott katonai fürdő épületek — balnea — feltakarása volt. Érdekes mondtam nemcsak azért, mivel az a.-ilosvai római fürdő az egyetlen, melynek romjait Erdélyben nemcsak hogy rendszeresen de általában is feltakarták: hanem főként azért, mert az egész telep romjai közt e fürdőépületek ahhoz képest még legépebb maradványok. Légyen tehát szabad e fejezetet kissé bővebben tárgyalnom. Igyekezem azonban, hogy eléadásom untató, vagy a már gyakran és többektől adott leírások ismétlése, sőt reájok hivatkozásokkal át meg áttarkított is, lehetőleg ne legyen. Nagy okom levén feltenni, hogy a ki e hiányos leirási vázlatot átlapozandja, a római fürdők nem éppen szerfelett szövevényes építési módjával már ismeretes, mellőzendőnek véltem a Schönvisner e nemben irt jeles munkájára vagy általában más hasontartalmu nagyobb s az enyémnél minden esetre jelesebb dolgozatokra untalan hivatkozni. A római régiségeket kedvelő, vagy szakavatott buvár leírásomból úgy is csak a nétaláni új adatokat fogja a római fürdőépítészet tanulmányozásához elvonni s felhasználni, ezeket pedig igyekeztem lehetőleg szembetünökké tenni.

²²⁾ Átmetszeri rajzukat I. VIII-dik táblánk c. c1. ábrái alatt.

²³⁾ Vitruvius. VI. k. 7. f.

²⁴⁾ Overbeck, Pompeji 181. l.

²⁵⁾ III-dik táblánk éjszak- s délkeleti K L pontjain alig észrevehető domborulatokban tett próbaásatásaim arra nézve, hogy lehettek-e ama helyeken egykor köépületek vagy sem?, tényleges eredményt nem nyújtottak; hanem az ott talált tömeges szén darabok és sok vasszeg azt bizonyítják, hogy ama pontokon bizonyosan a lovasosztály fából épített istállói — equile — léteztek.

Mielőtt azonban az a -ilosvai két fürdő épület részletes leírásához fognék, czélszerűnek véltem a római fürdők szerkezetének Vitruvius adataiból s a pompejii fürdők leírásából összeállított áttekintését előrebocsátani. A római birodalom szerkezetének legkisebb részlete — a mint tudjuk — oly egyöntetű, a központosítás a tökélynek oly magas fokára volt vive, hogy, például, az örök várost épületeivel, s telivér római életével a legtávolabb provinciában is fel lehetett találni kisebb kiadásban: „effigies parvæ simulacraque populi Romani“²⁶⁾; egyszóval, a római úgy élt, úgy szervezkedett, azok szerint az idomok szerint épített stb. Daciában is mint Latiumban, vagy boldog Campaniában. E tény az, a melyért e fejezetnél a római fürdők általános ismertetését helyi leírásom előzményeül adnom czélirányosnak látszott; mert ha általános szerkezetökkel, megismerkedünk, a tábláinkon látható részletes rajzokra csak rá kell mutatnunk, hogy mintegy maguktól érthetők legyenek.

A római fürdőkről, építésök módjáról s a fürdési szokásokról különböző időben többen irtak. Nem említve Vitruvius²⁷⁾ vagy a régi római írók e felőli gyér és szorványos adatait, Baccius²⁸⁾, Capacius²⁹⁾, Maffei³⁰⁾, Montfaucon³¹⁾, Becker³²⁾ jeles értekezéseket tettek közzé a római fürdőkről általában. Egyes kisebb nagyobb fürdő maradványokat részletesen többen ismertettek; így, hogy csak az ausztriai birodalomban létezettek ismertetésére szoritkozunk, az Ó-Budán 1778-ban kiásott római fürdőt Schönvisner³³⁾, az 1854-ben ugyancsak ott felfedezett Sacken³⁴⁾, az ennsit Arneth³⁵⁾ és Seidl³⁶⁾, a petronellit Sacken³⁷⁾, a grosspöchlarnit Gärtner³⁸⁾, a spalatoit Carrara³⁹⁾ tették ismeretessé; úgy hogy e leírások segítségével s a pompejii fürdő maradványok nyomán a római fürdők szerkezetéről meglehetősen fogalmat szerezhethünk magunknak. Hogy azonban — mint fentebb is említém — e munkáknak folytonos untató idézését leírásomban mellőznöm lehessen, jónak láttam Vitruviusnak az építészetéről irt munkájából a fürdők építésére vonatkozó XI-dik, illetőleg XII-dik fejezetet előrebocsátani. Köztudat szerint ugyan Vitruvius adatai a mellett hogy rövidek, még jóformán szakadozottak is, de mind ennek daczára mégis becsesek, mint oly útasítások, melyek a fürdők részletes építéséről a római időből fenmaradtak. Mindazokat a részleteket azonban, a melyek e munkában arra nézve hiányzanak, hogy belőle a római fürdők szerkezetének kívánatos egész képét magunknak lefesthessük, a Pompejiben 1824-ben és 1857-ben kiásott fürdő maradványok s a római fürdők szerkezetének e romok nyomán összeállított képe egészen felvilágosítják. Ez okból olvasóink közzül azokat, a kik a római balneumok és thermák szerkezetével bővebben kívánnak megismerkedni, Overbeck⁴⁰⁾ és Marquardt⁴¹⁾ leírásaira mint legjobbakra s legújabbakra utaljuk.

„Mindenek előtt“ — mondja Vitruvius⁴²⁾ — „lehetőleg verőfényes helyet kell választani“ (t. i. a fürdő épület — balneum — számára), „azaz oly helyet, mely ne éjszának vagy éjszakkéletnek fekdjék. A meleg s langymeleg fürdőszobák — caldaria tepidariaque — a világosságot délnyugotról kell hogy nyerjék; ha pedig ezt a hely természete nem engedné, minden esetre délről, mivel a fürdés ideje főképpen déltől estig tart; s arra is kell vigyázni, hogy a nők és férfiak melegfürdői özszeköttessenek s ugyanazon helyt fekdjenek, mert így lehet megejteni, hogy az üstszobában — vasaria — a fűtés vagy fűtőszerkezet — hypocaustis — mindkét osztály számára egy legyen⁴³⁾).

²⁶⁾ Aulus Gellius, Noctes Atticae XVI. 43.

²⁷⁾ De architectura libri decem. Rec. Lorentzen et Braun. Gothae, 1857. 8-r. 235—241. l.

²⁸⁾ De thermis veterum. L. Graevius-nál Thesaurus antiquitatum. Lugd. Batav. XII. 1723. 279—379. l. és külön Romæ 1622. Fol. VII-dik k. 364—425. l.

²⁹⁾ De balneis. L. Graeviusnál, Thesaurus antiqu. IX. 1—14.

³⁰⁾ Raccolta di statue antiche e moderne data in luce da Domenico de Rossi, illustrata colle sposizioni a ciascheduna immagine di Paulo Alessandro Maffei. Roma, 1704. Discorso III. 159—166. l.

³¹⁾ L' Antiquité expliquée, et représentée en figures. III. 2-r. Paris, 1719. 201—212. l.

³²⁾ Gallus, oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Leipzig, 1838. II. k. 68—114. l.

³³⁾ De rudibus laconici caldariique romani in solo Budensi reperti, Budae, 1778.

³⁴⁾ Die römischen Bäder in Alt-Ofen. L. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1857. 283—287. l.

³⁵⁾ Ueber das im Jahre 1851 entdeckte Hypocaustum und die Inschrift der gens Barbia zu Enns. L. Jahrbuch der k. k. Central-Commission etc. Wien, 1856, 51—63. l.

³⁶⁾ Beiträge zu einer Chronik der archaologischen Funde in der österr. Monarchie. L. Archiv für Kunde österr. reichischer Geschichtsquellen IX, 1853. 104—108. l.

³⁷⁾ Die römische Stadt Carnuntum. L. Sitzungsberichte der philosoph. — historischen Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. IX. Wien, 1853. 689—695. l.

³⁸⁾ Über die neuesten Ausgrabungen zu Gross-Pöchlarn. L. Mittheilungen der Cent.-Commission etc. II. Wien, 1857. 47—49. l.

³⁹⁾ Ausgrabungen von Salona. Leipzig, 1854. 13. s kk. l.

⁴⁰⁾ Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken. Leipzig, 1856. 8-r. 158—173. l.

⁴¹⁾ Marquardt, Römische Privatalterthümer. L. Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer. V. 1. Leipzig, 1864. 8-r. 277—304. l.

⁴²⁾ V-dik könyvének 11-dik (10) fejezetében.

⁴³⁾ Hypocaustisnak sajátképpen a kemence nevezetett, mely a fürdöket melegítette; jónak láttam azonban e szót e helyütt átvitt értelemben fűtésnek vagy fűtőszerkezetnek fordítani, miután hihetőleg maga Vitruvius is, a fürdő kádak vízzel való ellátása végett alkalmazott üstök hypocaustis-e alatt, csak a fűtőszerkezetet értette.

A fűtőszerkezetre három ércüstnek — a h e n a — kell jöni, egynek a meleg-, másnak a langymeleg, a harmadiknak a hideg víz számára; s ezeket úgy kell helyezettetni, hogy a langymeleg üstből a meleg üstbe éppen annyira viz folyjon bé, mint a mennyi a meleg vízből kifolyt; ezen a módon a hideg víz üstjéből a langymeleg üstbe is. A meleg fürdő kádak — alveoli — alboltozatait — testudines — ugyanazon fűtőszerkezet kell hogy melegítse.

A meleg fürdők alboltozatát, — suspensura — úgy kell csinálni, hogy előbb az alap — solum — rakassék ki másfélábnyi téglákkal — sesquipedales tegulae — a fűtőhely felé úgy meglankásítva, hogy ha egy lapdát bevetnek ne akadjon fel, hanem magától guruljon vissza a fűtőnyíláshoz — praefurnium —; így a láng a függőtálat alatt jobban fog kovályoghatni. E felé (t. i. az alap felé) nyolczhüvelyknyi téglákból — laterculi bessales — oszlopokat kell emelni, a melyeket úgy kell rendezni, hogy kétlábnyi téglákat — bipedales tegulae — lehessen rájuk rakni. Az oszlopok kétlábnyi magasak legyenek, s szőrrel elegyített agyaggal illesztessenek össze, s kétlábnyi téglákkal tetőztessenek bé, melyek a talajt — pavimentum — tartásák.

A boltozott szobák — concamerationes — hasznosabbak lesznek, ha köfalból rakatnak; de ha gerendázatból — contignationes — építetnek, agyagművel — figlinum opus — béleltessenek ki, a melyet így kell készíteni. Vas rudakat — regulæ ferreæ —, vagy karéjokat — arcus — kell csinálni, s ezeket a gerendázathoz kell erősíteni mentől sűrűbben rakott kapesokkal — uncini —; a rudakat vagy karéjokat oly távol kell egymástól állítani, hogy közzülök minden párra párkány nélkül való téglákat lehessen úgy fektetni, hogy ezek rajtok nyugodhassanak, és minden vasműven nyugvó boltozatot így kell készíteni. A boltozatok összeillesztéseit — cogmenta, Fuge — fent szőrrel vegyített agyaggal kell bekenni, az alsó részt pedig mely a talaj felől van, előbb cserép darabokkal vegyített mésszel kell megvakolni, aztán vakolatművel — opus albarium, Stucco —, vagy is színő mésszel — tectorium — bésikárolni. Ha a boltozatok kettősen készítettnek, a meleg fürdő szobákban hasznosabbak lesznek, mivel így a gőzokozta nedű a menyezetet (t. i. a gerendázatot) nem ronthatja meg, hanem a két boltozat között fog kovályogni (illetőleg benrekedni).

A fürdők nagysága (a caldariumról beszél) a fürdő személyek számával álljon arányban. Szerkesztve így legyenek: szélességök legyen a hosszúság két harmada, a medence — labrum — és kád — alveus — körüli ülő hézagon — schola — kívül. A medenczét világosság végett (a boltozatban csinált) nyílás alá kell alkalmazni, nehogy a körülálló felfogják a világosságot. A medenczék körül levő közöknek oly téreseknél kell lenni, hogy míg némelyek helyöket elfoglalják (t. i. a körüllevő padokon) a többi nézők kényelmesen körülállhassanak. A kád szélessége pedig a fal és a kád karimája, párkánya — pluteus — között hat lábnyi legyen, hogy az alsó lépcső (t. i. a melyen a kádba béleptek) s a nyugvópad — pulvinus — (melyre a fürdő személyek leülhettek) még két lábat vehessenek fel (t. i. a hatlábnyi szélességből) ⁴⁴).

A laconicumot és izzasztó fürdőket — sudationes — (tulajdonképp gőzfürdőt) össze kell kötni a langymeleg fürdővel (t. i. egymás mellett kell lenniök); s a mily szélesek éppen oly magasak is legyenek a félkör hajlásának aljáig (azaz a boltozat kezdetéig). A félkör (a bolthajtás) közepén világot (azaz nyílást) kell hagyni, a melyből egy lánczokon lecsüngő érc paizs — clypeum aeneum felhuzása és lebecsátása által az izzasztást (az izzasztó légmérséket) igazgatni lehet. Magát pedig (a laconicumot) köridomra kell építeni, hogy a tűz és gőz ereje a középben a kör görbületén egyformán terjedhessen, kovályoghasson szét.⁴⁴

Lejebb pedig a — palaestrah — testgyakorló intézetek, gymnasiumok leírásánál az ezekben is alkalmazott fürdő osztályok építésére vonatkozólag ugyancsak Vitruvius így ír ⁴⁵): „..... a conisterium mellett (t. i. azon szoba mellett, melyben a küzdők béolajozott testét finom poroddal dörögölték bé) a fedett oszlopfolyósó fordulatanál legyen a hideg vízzel mosdó hely — frigida lavatio —, melyet a görögök λουτρον-nak neveznek; a küzdő teremtől — ephebeum — balra a kenőszoba — elaeothesium — ehhez legközelebb a hidegfürdő — frigidarium —, és ettől az út a fedett oszlopfolyósó fordulatanál levő fűtőszobához — propnigeum — vigyen, ehhez pedig legközelebb belülről a hidegfürdővel szemben a boltozott izzasztó — concamerata sudatio — (azaz a caldarium) alkalmaztassék ⁴⁶), melyet két oly hosszúra kell építeni, mint a milyen széles, s melynek hajlásaiban egyfelől (egyik végén) a fentebb leirt módon összeállított laconicum, (azaz a labrum) szemben pedig a laconicummal a melegfürdő — calda lavatio — (azaz alveus) legyen alkalmazva.“

Vitruviusnak ez útásitásaiból s a pompejii fürdők maradványaiból következtetve a római balneumok elosztása s szerkezete tehát ez volt:

⁴⁴) Vitruviusnak e helye az eredeti szövegben kissé érthetetlennek tetszik és sok félreértésre adott alkalmat; de ezt is mint sok más kétséges helyet a pompejii fürdő maradványok érthetővé tették; Vitruvius e tételének érdekes és értelmes magyarázatát adja Schönvisner e. h. 42—47. l.

⁴⁵) V-dik könyve 12-dik (11) fejezetében.

⁴⁶) Mert a laconicumot itt csak átvitt értelemben használja Vitruvius; t. i. a palaestrákban a laconicum a caldaria céljával össze volt kötve. V. ö. Marquardt, Röm. Privatalterthümer, I. 298. l. az 1873-dik jegyzetben.

1. Vetkező-szoba — apodyterium. — Ebben az osztályban a falak mellé alkalmazott padokra ülve vetkeztek le a fürdő személyek, gúnyáikat s egyéb holmijöket a capsariusoknak — gúnyaörzöknek adván át.

2. Kenőszoba — destrictarium, unctorium, melyben a fürdés előtt és után a fürdő személyeket olajokkal, s illatosszerekkel kenték bé illetőleg dörgölték meg, az unctorok. Evvel az osztályllyal összekötve szokott lenni az elæothesium, az a szoba t. i. a melyben a kenő szereket tartották. A kenés műtélét egyébiránt az elæothesiumban is véghezvihették; ezért általában a „destrictarium, unctorium“ szavakat csak az elæothesium synonymáinak vehetni.

3. Hidegfürdő — frigidarium, vagy natatio. Ebben volt a piscina, cisterna, vagy baptisterium — a hideg vízzel telt medence — bassin —, a melyben lép:sők voltak a leülni kívánó fürdő személyek kényelmére alkalmazva.

4. Langymeleg szoba — tepidarium, cella tepidaria. Azok a kik meleg fürdőt kívántak használni, ebben a szobában vetkeztek le, s készültek reá. E szoba talaja alboltozaton feküdt, s így al- és falfűtéssel melegült, melyet akként lehetett alkalmazni, hogy valamivel gyengébben fűttetvén mint a caldarium, az ezt használó fürdő személy teste a jóval nagyobb hőmérsékű caldaria cella használatára fokozatosan készülhetett. A tepidarium mérsékelt száraz léggel telt szoba volt, s a fürdő személyek közül azok, a kik testöket nem a destrictariumban kenették, vagy dörgöltették bé az unctorokkal, a meleg fürdő használata előtt és után itt dörgöltettek meg s kenettek bé olajokkal. És ismét ebben a szobában hűtötték ki csendesesen magokat a forró hőmérsékű caldarium izzasztása után.

5. Melegfürdő — caldarium. Ennek három része volt: a) A tulajdonképpi cella caldaria — izzasztó hely, melyben a falak mellé alkalmazott fa-padokon ülő személyek magokat izzasztották. Ennek egyik végén állott b) a labrum — a hideg vízzel telt kád — azok számára, a kik az izzadás után hideg vízzel kívánták testöket lemosni. A cella caldarianak az a vége, melyben a labrum állott, félkörű volt, mely fülke formájú kiugrást alkotott. c) Alveus, solium, calida piscina — fürdő-kád a hévfürdővel élni kívánó fürdőszemélyek számára. E kádba a hypocaustis előrészen levő osztályból a Vitruvius által meghatározott módon felmelegült viz csöveken át folyt bé. A caldariumot heves al- és falfűtés melegítette, a légmérsék tehát ebben az osztályban jóval nagyobb volt, mint a tepidariumban, s folyton tartó heves tüzelés tartotta egyenlő fokon.

6. Al- vagy boltozott fűtés — hypocaustum. Ez volt a fürdőépületnek az az osztálya, a mely a tepidariumot és caldariumot felmelegítette. Ezt következő részek alkották: a) A — propnigium — fűtő szoba, melyben volt a b) — præfurnium — fűtőnyílás, a melyben levő c) — fornax — tüzhelyen a fűtők — fornacariusok — a tüzet csinálták, melyet ha fokozni akartak, szurokkal kent fa hasábokkal élesztették. d) A — suspensura — alboltozat, melyet a meleg légfolyam körüljárva és az oldalfalakba alkalmazott melegségvezető csöveken — tubi vaporarii, furni — feltolulva a tepidariumnak és caldariumnak a kellő meleget megadta. e) Az — athena — üstök, a melyekben az alveus számára szükséges vizmenynység forraltatott s érczcsöveken abba vezetett. Mindezekből a részekből kitetszik, hogy a tüzet nem közvetlenül a suspensura alá, hanem a fűtőnyílásban levő tüzhelyre csinálták, s a suspensura boltozatait s a melegvezető csöveket csak a tüzelés folytán keletkezett meleg légvonat hevítette. Ez természetes is, mert másként a füst kimaradhatatlan rakodmánya, a korom úgy elkellett volna hogy lepje a függőtalaj alját alkotó lábas téglákat s a csövek üregét, hogy — miután az alfűtési helyiség törpeségénél fogva azt el- és letakarítani nem lehetett — az alfűtés lehetetlen lett vagy legtűrhetőbb esetben elakadott volna ⁴⁷⁾.

A rómaiaknak mint déli égöv szülötteinek a fürdés rendre életszükségökké vált, s jelenünkkel, mely e tekintetben általában hanyag, ellenkezőleg, rendszeren fürdött Rómában naponként gazdag és szegény, agg és ifju, férfi és nő. A császárok ennek a népszokássá lett egészségzabálynak mennél könnyebb teljesíthetése tekintetéből nagyszerű közfürdőkkel látták el a világvárost, úgy hogy, nem említve Agrippa fürdőit s a kisebbeket, Nero, Titus, Caracalla, Diocletianus császárok nagyszerű fürdőinek romjai, melyek egykoron az építészeti pompa, fény és nagyszerűség remekei voltak, ékesen szóló bizonyosságai, hogy mely általános volt a rómaiaknál a fürdés szokása, s hogy e szokás iránt mekkora hódolattal voltak a császárok.

Kedvencz hazai szokását, a fürdést a tartományokban is gyakorolta a római ember, habár különösen az éjszakibb világrészekben a hidegebb légmérsék a fürdés oly gyakori használatát nem is engedte meg. Úgy látszik azonban, hogy mind ennek daczára a katonaságnak a fürdést szabályszerűleg kellett gyakorolni. Bárhol találunk ugyanis római katonai telepre, a fürdőépületet az állótábortól nem messze fel fogjuk lelteni.

⁴⁷⁾ Ezt bizonyítja az is, hogy az a-ilosvai fürdők romjaiban talált téglákon és melegvezető csöveken a füstnek semmi nyoma sem látszik, sőt a suspensura omladványaiban korom részeket általában nem lehetett találni.

Igy az a.-ilosvai katonai állótábor romjai mellett mint II-dik táblánkon látható az E és F be-tük alatt két fürdő épület romjait szemlélhetni, melyeknek alaprajzát az V-dik és VI-dik táblán mutatjuk bé.

Lássuk immár, hogy a római közfürdőknek a fent eladottakban kissé terjedelmesebben ismertetett szerkezete miként volt az a.-ilosvai katonai fürdő épületekben alkalmazva.

V-dik T Á B L A.

Az a.-ilosvai határ „vár“ nevű részét alkotó fősík déli szélének mintegy közepén a castrum éjszaknyugati szegletétől mintegy 80—85 ölnyire fektűt a nagyobbik balneum Vitruvius szerint délnek fordított bójáratall. Hossza $13^{\circ} 4'$, szélessége a hátsó részeken kívül $9^{\circ} 1'$. Hét főosztályt különböztet-hetünk meg benne, u. m.

1. Az A alatti apodyteriumot, melynek eléugró részével együtt a belhossza $5^{\circ} 2^{\frac{3}{4}}'$, széles-sége pedig $3^{\circ} 9''$. A terembe az *a* alatti $3' 9''$ széles ajtónyílás ⁴⁸⁾ vezet, melynek külső oldalain két-felől két doriai féloszlop — colonne engagée — darabot találtam béillesztve; a homlokzat küldiszítésé-nek egyéb nyomára azonban a külalappfalak előtt nem találtam. Az apodyteriumból egy $3'$ széles ajtó-nyílás vezet

2. A B alatti $4^{\circ} 1' 10'' + 4^{\circ} 1' 5''$ teriméjű destrictarium vagy elaeothesiumba, vagy megeshetik a kenő helyiséggel öszszekötött társalgó terembe, melynek nagysága az utóbb nevezett el-rendeltetés mellett szólana. Ebben az osztályban három kereszt-alappalat *a. b. c.* — láthatni, a melyek a stuccotalaj alatt, illetőleg attól elfödve voltak. Azt hogy mi czélra szolgálhattak azok egykoron, ponto-san meghatározni alig lehet. Hihetőnek gondolom, hogy e termet az építés alkalmával négy kisebb osz-tályra akarták felosztani, de kisebbre ütven ki mintsem kívánatos lehetett, a falak kiépítését abbahagy-ták, s a már megkezdett falazatot fel nem bontva a szokott módon az egész termet stuccomivű talajjal látták el. A districtariumból egy $4' 8''$ széles ajtórés nyilik

3. Az E alatti $3^{\circ} 4' 5'' + 4^{\circ} 4'$ teriméjű frigidarium-ba; a melyből *a)* a 2 alatti $4' 6''$ szé-lességű ajtóféle nyíláson át az 1. és 2. számmal jelölt két $1'$ magas lépcső ⁴⁹⁾ vezet le a G alatti ket-témetszett félkör idomu $1^{\circ} 3' 4'' + 2^{\circ} 1' 2''$ teriméjű fürdő medenczébe; *b)* az 1. számmal jelelt $4' 8''$ széles ajtónyíláson át a viszont 1—2 számmal jelelt két $1'$ magas lépcsőn juthatni le az $1^{\circ} 1' 3'' + 4' 8''$ és $5' 10''$ teriméjű szeszélyes alaku *a* fürdő medenczébe; *c)* a $3^{\circ} 2' 4'' + 3'$ teriméjű sajátágos ala-ku *b* fürdőmedence úgy látszik, hogy nem volt sem az *a* — G medenczékkel, sem pedig az E frigida-riummal öszszekötötésben, hanem, a mint lejjebb látni fogjuk, abba a *b. 1—2—3* szám alatti $1'$ magas lép-csőkön a hátulsó éjszaki részről lehetett lejutni. Az *a—b—G* medenczék vize *x. y.* földalatti fedett csa-tornán folyt ki. A csatorna alja és teteje $22'' + 22''$ nagyságu s $2\frac{1}{2}''$ vastagságu, oldalfalai pedig $13''$ hoszsu $5''$ és $4\frac{1}{4}''$ széles, $2''$ vastagságu téglákkal volt kirakva. A XIV-dik tábla 5-dik ábrája alatt felmutatott téglabélyeget a csatorna fenekén lelt $2''$ hoszszúságu, $21\frac{1}{2}''$ szélességű és $2\frac{3}{4}''$ vas-tagságu téglán láthatni. E téglá kétségen kívül sajátlag volt csatorna fenéknek készítve, mert gyengén homoru, hogy a víz könnyen folyhasson felette. Felületét a víz meszes ülepedése sinterrel vagy mészpátréteggel vonta bé. A frigidarium alkotása fürdők romjaiban mint látjuk legszövevényesebb, habár feltakarása alkalmával ez az osztály volt lehető legépebb minőségben látható.

Legszövevényesebb mondom, mert a három szeszélyes alaku osztály egymáshoz való viszonya a für-dőépület e részének pontos meghatározását nagyon megnehezíti. Lehet ugyan is, hogy eredetileg az *a—b—G* medenczék az E teremmel azon egy fürdőosztályt, a frigidariumot alkották, s hogy a négy rekeszt egymástól elválasztó alappalazat csak az E terem talajáig nyult fel, akként, hogy az *E—a—b—G* részek egy jó nagy termet alkottak, melyben az *a—b—G* osztályok külön vízmedenczét képeztek. De mit csinálunk ez esetben a *b* osztály külső ajtajával, a melynek alkalmazásával csak nem hűthették s szelesíthették el a frigidarium úgy is elég hives osztályát? Lehet azonban — s ezt tartom hihetőbbnek —, hogy mind a három osztály egymástól közfalakkal volt elválasztva, s az E teremből az *a* medenczébe az 1. számú ajtón, a G—be a 2. ajtón, s a *b*—be csak a külső ajtón lehetett bélépni, illetőleg a ben-nök létező vizet használni. Valószínű, hogy a *b* medenczéhez azért volt külön hátsó bójárat alkalmazva, hogy a benne levő hideg vizet abban az esetben is használhassák, ha a főajtó zárva volt.

⁴⁸⁾ Megjegyzem e helyt, hogy az ajtónyílásoknak általam adott mértékei csak az apodyterium e főbójáratánál s az ebből a B destrictariumba vezető ajtónál (a melynek küszöbét, melyben az ajtósarkak számára mélyedések vannak csinálva, épen és helyén találtam meg) közelítik meg az ajtó valóságos szélességét; a többi ajtó nyílások mértéke abból az okból nagyobb mint a valahai ajtó, mivel sem a rendszerint kőből faragott ajtó szemöldöket és küszöböt, sem pedig a hihetőleg fából készített ajtófeleket nem találtam meg, s így a valaha e nyílásokban létezett ajtók befogadására szolgáló egész falüregeket voltam kény-telen felmérni, a melyeknél az ajtók természetesen jóval keskenyebbek voltak.

⁴⁹⁾ A lépcsők az alább megjelölendő kőkeménységű stuccoműből s nem kőből voltak készítve.

Érdekes a medencék szerkezete. Ugyan is az ezeket alkotó körfalak oldalai *b*, maga pedig a talaj 12 hüvelyknyi vastagságra darabokba tört eserépből és vizálló — hydraulicus — mészből készített vakolattal — ruderatio, Estrich — volt béöntve, s ennek egyenesre nyomkodott és döngölt felszine kökeménységű s szinte üvegsimaságu vérvörös s majdnem hajszálnyi vékonyságu talajmázzal — maltha — volt bévonva illetőleg lesimitva. A stucco e neme — terrazza — oly keménynyé vált a béöntés után, hogy a medence felásatásakor kökeménységű vala, sőt helyenként még ma is az, nóha a feltalált részek a napfény és lég hatásának ki levén téve nem sokára nagyrészt megtorhultak és kis darabokra elmállottak. A stucconak e keménysége teszi csupán érthetővé, hogyan rakhatott magának a római köfalakból fürdőmedencét!

Az *a* és *b* medencék talaja a *G* osztály felé menedékesen volt készítve; úgy t. i. hogy a viz egykor a válaszfalon keresztül alkalmazott csövön át ebbe, s ebből egy az *E* frigidarium talajába békülve lett négyszögű s közepe felé homoru és ott levél-esillag alaku nyílásokkal ellátott csatorna fedező köven át — melynek rajzát a XIV-dik tábla 10-dik ábrája alatt adjuk — az *x*—*y*. csatornába le, s ebből a szabadba kifolyhatott. A válaszfalakba alkalmazott nyílásokat azonban, melyekbe a viz kieresztésére szolgáló csövek békülve lehettek, megtalálnom nem sikerült.

A frigidariumnak az *E* terem felőli oldala valaha doriai oszlopokkal volt feldisítve, a melyekből egynek a törzsökét — scapus — a *G* medencébe, egy mást pedig főlepjével — capitulum — együtt, az apodyterium éjszaki végén a frigidarium felé dülve találtam fel. L. XIV-dik táblánk 8. s 9. átmetszeti ábráját.

E medencéket, melyek romjai a földszintől négy lábnyi mélyek voltak, a fürdő épület minden részénél épebb állapotban találtam a felásáskor. A feltakart osztályoskákát kitisztítottam s vízzel öntöttem meg, s e műtétel után vérvörös stuccojok oly szép, oly élénk színű volt, hogy látásánál párányi mértékben élveztem azt a kényeztetet, mely az archaeologot Pompeji szépségeinek szemléleténél — és csoda-e? ha — elragadja. Nem álhattam ellent vágyamnak, hogy a stucco műből alkotott lépcsőkön — csak egy mint mondják rideg keblű archaeologustól kitelhető fenhéjazással — ne lépdeljek le a piscinába, s itt az alsó lépcsőre letelepedve málázva ne várjam, hogy „a virgo vagy martia jég hideg vize hűtse meg“⁵⁰⁾ a juniusi meleg napoktól elbágyadt testemet!

4. Az *A*. alatti apodyteriumból egy 3' 11" szélességű ajtónyíláson a 4° 3' + 4° 1' teriméjű *C* tepidarium-ba lépünk, mely az *a* alatti 1° 1' 4" + 1° teriméjű propnigeum-ban levő 2' 6" szélességű praefurnium-on át melegítettett, mint látszik, abban az esetben, ha a caldarium melege nem volt a tepidarium légmérékének kellő fokra hevítésére is elég nagy. A propnigeum külső fala hihetőleg fából volt készítve, mert valamely kö- vagy alapfalnak bójáratánál nincs semmi nyoma. A praefurnium — menyire kivehetni — nem volt boltozva, legalább ilyenek nyomát sem sikerült megtalálnom. A tepidarium függőtalajjal volt ellátva, mely téglá oszlopocskákon s ezekre rakott lábas téglákon nyugodott; s ennek az alboltozatnak és a falak mellé függélyesen illesztett melegvezető csövek szövénységével lehetett fűteni. A tepidarium alatt levő hypocaustum a *D* alatt levővel az 1. és 2. alatt jelelt 1½' szélességű nyílások által volt kapcsolatban.

5. A tepidariumból 5' szélességű ajtónyíláson át a félkörű kidomborodásával együtt 6° 1' + 3° 4' 6" teriméjű *D* caldarium-ba lépünk, mely az *a*. propnigeum-ból az 1° 3' 9" hosszú és 2' 7" és 4' 5" széles és 3' magas bolthajtással ellátott *b*. praefurnium-on át hevítettett. Természetesen ez a terem is függő talajjal és falcsővezettel volt ellátva. A propnigeum bójáratának éjszakra eső előfala is hihetőleg famű volt, mert öszszekötő köfalnak semmi nyomára sem akadtam. Sejthető hogy a vízmelegítő üstök — a hena — is ebben az osztályban voltak alkalmazva, mert a praefurnium szádájánál több öszszeolvadt sárga réz darab között egy olyan darabra is akadtam, a mely kétségen kívül afféle edény része volt, melyben valaha vizet forraltak. Erre mutat egyfelől a rézdarab alakja, melyből azt gyaníthatjuk, hogy az egy üstfenék felálló oldalu szélének része lehetett; másfelől pedig ezt bizonyítja az is, hogy belső oldalára az ugynevezett viz- vagy mészüledék — sinter, Kalksinter, vagy mészpat — jó vastag rétegekben van rátapadva; végül az is megerősíti e hiedelmünket, hogy a valahai üstöt bé- és lefoglaló vakolat nyomát a darab külső részén könnyen felismerhetni.

A caldarium egyik, alapalakjára nézve Vitruvius oktatása szerint épített végén, a 2° 2' 6" szélességű és 1° 4' átmérőjű kidomborodásban állott valaha a labrum; de sem ezt, sem pedig a caldarium másik végén létezett alveust, vagy valamelyikök darabjait fellelnem nem sikerült, mivel hihetőleg még az épület elkorhadása előtt elhordották. A falnyílásokat sem találtam meg, a melyekbe egykor alkalmazva volt ércsövek egyikén a hidegviz a labrumba, a másikon pedig a melegviz az alveusba, s belőlök viszont kifolyhatott. Magok a csövek, avagy darabjaik sem voltak fellelhetők.

A caldariumból egy 5' 6" széles ajtónyílás a frigidariumba vezetett.

A meleg, mely a caldarium alatt levő alboltozat *c*—*c*. oszlopait körüljárta lassanként langyemleggé válván — mint mondám — az 1.—2. nyíláson át a *C* tepidariumba tolult s a *c*—*c*. oszlopokat itt is körüljárva a hihetőleg máskor praefurniumul s propnigeumul szolgáló s kétségen kívül valami-

⁵⁰⁾ Martialis ad Oppianum, VI dik k. 42. v.

képp elzárható *b.—a.* nyíláson kivonult. Így tehát a két osztály egy tüzzel melegült. Lehet azonban, hogy abban az esetben, ha a *caldarium* nem eléggé hevítette volna a *tepidarium*ot is, azt saját *præfurnium*ában élesztett tüzzel is melegítették. Hogy egyébiránt a *caldarium* heves tüzelést állott ki, bizonyítják a *præfurnium* környékén levő oszlopocskák téglái, a melyekből többet a nagy meleg — közvetlenül érhetvén — eltorhasztott.

Lássuk immár a *suspensura* érdekes szerkezetét.

A *tepidarium hypocaustum*ának alja, az ép föld — *solum* —, mint ez a VII-dik tábla 3-dik, átmetszeti ábráján látható — 3-4 hüvelyknyire kövecsekkal volt bédöngölve *a. b.*; e kövecse-réteg egy más — mintegy 4 hüvelyknyi vastagságu *s apróra tört tégladarabokból és mészből álló vakolattal* — jobban öntvényréteggel — *runderatio, Estrich* — *c.* volt béöntve, mely öntvény feljül igen csinosan meg volt egyengetve és lesimitva. A *caldarium hypocaustum*ának alja pedig *Vitruvius* tanítása szerint $15\frac{1}{2} + 15\frac{1}{2}$ hüvelyknyi $s 2\frac{3}{4}$ vastagságu téglákkal volt kirakva.

E két nemű talajon állottak a kétlábnyi magas *d. d. d. d.* téglá oszlopok, melyek kilencz rend téglából voltak emelve. Az oszlopok főlepjét — *capitulum* — és talapját — *spira, basis* — rendszeren 2" vastagságu és 10" + 10" nagyságu téglák, az oszlopok derekát, törzsökét — *scapus* — pedig hét, $2\frac{1}{2}$ " vastagságu $s 8 + 8$ " és $8\frac{1}{2} + 8\frac{1}{2}$ " nagyságu téglák alkották. Ez a kilencz sor téglá rendszeren 1' $9\frac{1}{2}$ " magasságot adott ki; $2\frac{1}{2}$ hüvelyket a tégláknak csak is négy szeglete alá tett kevés fogláló agyag mennyisége vevén fel. Az oszlopok *Vitruvius* tanítása szerint agyaggal voltak megvakolva, a mely azonban helyéről leválva nagy mennyiségben volt az oszlop-romok közt található. Az oszlopocskák rendszeren 1—1' $\frac{1}{2}$ " távolságra *e. e. e.* állottak egymástól. Két-két oszlop főlepjének szélére jött egy 18—18 $\frac{3}{4}$ " hosszúságu, 12 $\frac{1}{4}$ —14' szélességű $s 1\frac{3}{4}$ " vastagságu s négy, 3 $\frac{1}{2}$ " magasságu lábbal ellátott lábas téglá (Lásd VIII-dik táblánk *a.* és *a. 1.* ábráját) A lábas téglákra az egy hüvelyktől helyenként öt hüvelyknyi vastagságig is változó, s kis részekre tört tégladarabokból s mészből készített kemény vakolat-réteg *g.* volt felrakva, mely kisimittatván a *h.*—val jelelt s fentebb említett kökeménységű s majdnem tükösimaságu, $\frac{1}{2}$ vonaltól $\frac{1}{4}$ hüvelyknyi vastagságig változó talajmázzal, — *maltha, terrazza* — volt béöntve, illetőleg bésimitva. Ez az öntvény a *tepidarium*ban és *caldarium*ban nem mint a *frigidarium* medenczéinél vérvörös, hanem olajzöldbe játszó úgynevezett kőszinű volt.

A *tepidarium*ban 45, a *caldarium*ban pedig 52 kisebb nagyobb mértékben rongált oszlopocskára találtam; egészen ép oszlopot, olyant t. i. mely nem csak sértetlenül állott, hanem a melyen a függő talaj egész szerkezete illetetlenül rajta lett volna — melyről aztán a valahai egésznek képét lerajzolnom sikerült — amabban 8 at, ebben pedig 9-et, öszszesen tehát a két osztályban 114 oszlopot találtam. A rajzunkon pontokkal jegyzett oszlopok helyein az azokat alkotott téglákból csak egy két sort lehetett fellelni. Hogy az oszlopok a *tepidarium* és *caldarium* közepén t. i. ott is, a hol nem találhattam meg, szintazon távolságra állottak egymástól, s ugyanazon módon voltak emelve mint a leírottak, természetes; de hihetőleg az első rendbeli ásatás, s az azelőtt, s azután fájdalom gyakran ismételt épületi anyag után való keresések alkalmával szedettek fel s hordattek szét.

A két *suspensura* oldalfalai mellé több, egymástól 1—3 hüvelyknyi távolságra álló s a teremek oldalfalai mellett a tetőzet felé felnyúló és rendszeren 11" hosszúságu nyílt száju és alju palaczkok formájára készített cserépesövek *i. i.* által alakított függélyes rendek voltak alkalmazva, mely csöveken a *suspensura*ban kifejlődött meleg feltolulva e két termet át-meg átjárhatta *k. l.* (Lásd e cserépesövek ábráját VIII-dik táblánkon a *d. d1.* s *d3.* ábrák alatt). E melegvezető csövek alsó nyitott része rendszeren 4, felső nyílása pedig $2\frac{1}{4}$ vastagsága végül $\frac{1}{2}$ hüvelyknyi. Érdekes a csövek alakja ⁵¹⁾ főként azért, mert tudtom szerint más római fürdőkben ilyen formájú melegvezető csöveket még nem találtak ⁵²⁾, hanem csupán négyszögű vagy laposnégyszögű s egyik oldallapjukon nyílással ellátott alakukat, melyekből egyet VIII-dik táblánkon *e.* és *e1.* ábrák alatt láthatni ⁵³⁾. Palaczkalaku csöveink igen finom minőségű agyagból készítették, s kiünő módon voltak kiégetve; a mit az bizonyít, hogy a tűz hatása csak néhányat ronthatott meg, s bonthatott fel. A csövek aljától felfelé vonuló csigás kanyarodással alkalmazott s kifelé gyengén kiülő $\frac{1}{2}$ hüvelyknyi domborodások a készitési mód eredetiségéről tesznek bizonyosságot; a mely domborodásokat természetesen nem kézzel, hanem valamely arra alkalmazott fazékasi eszköz segítségével — melynek alkalmazását azonban sejteni sem tudom — eszközölték. E spirális kanyargás némely csöben a megszűkülő nyak felé megszűnik, másban pedig a cső megszűkülésénél szélességéből veszítve megkeskenyedik s nem ül oly szembetűnőleg ki mint alól; az ilyenél a nyak kívülről simának látszik s csak a cső belsejébe tekintve láthatni a megkeskenyedett s némileg elmosódott felkanyargó vonalt.

A *tepidarium* és *caldarium* falai mellett felnyúló függélyes csöredek a falhoz és egymás mellé

⁵¹⁾ Leírásukat l. Neigebaur, *Tubi a forma di bottiglie, trovati in Transilvania. Bulletino dell' instituto di corrispondenza archeologica* 1845, 53. l.

⁵²⁾ Ilyen alaku csövekből, de a melyeknek csak alja nyílt, teteje azonban zárva van Pompejiben egy fazékas kemenczéjének boltozata volt könnyűség s tartósság tekintetéből készitve. L. Overbeck, *Pompeji*, 259. l.

⁵³⁾ Ásatásaim folytán ilyen alaku csövet csak hármat találtam a VI-dik táblánkon látható kisebb fürdő épületben.

a szokott római kemény építőmészszel voltak tapasztva, s a szobák belvilágai felől eső részök, illetőleg az oldalfalak, épp' azon módon voltak tégladarabokból és mészből készített vakolattal bévonva, mint a függő talaj lábas téglái, csak hogy nem lévén ez az oldalvakolat annyira kopásnak kitéve mint a függőtálcáj rudratioja, nem volt éppen oly kökeménységű mint emez.

A csövezetet úgy a tepidariumban mint a caldariumban csak egyes helyeken találtam meg, s csupán csak egy olyan helyre akadtam a tepidariumban, a hol három egymásba rakott cső volt még azon módon mint a fürdőépület ép korában, a fal és oszlopfülep közé illesztve. Azonban a részint ép részint kisebb nagyobb darabokra törött csöveknek egész halmazát ásattam ki mindkét osztály belsejében. Összeszereskedvén t. i. az épület, a fal mellett a szoba padlatáig felnyúló — illetőleg az azt körülvevő — csövezet szövevénye alázuhanván, töredékeivel mondhatni fel és megtölté ama két osztály belsejét. A csövek közül csak azokon lehetett a tűz illetőleg a meleg légfolyam némi hatását észlelni, a melyek egykor közvetlenül alatt a suspensurában a fal mellett legalól állhattak, a melyeket tehát a praefurniumon a suspensurába bétoluló forró lég közvetlenebbül érhetett; az osztályok belsejébe omlott s ott talált csöveken pedig, a melyek lelhelyükből kimagyarázhatólag a falak mellett felvonuló csövezetszövevény közepe táján, vagy pedig a szobának boltozott mennyezetén állhattak, a meleg valahai közvetlen hatásának semmi nyoma sem volt észrevehető, azért, mert azok a felsőbb rendekbe lévén illesztve, a suspensurát körüljáró meleg lég kitünő szerkezetüknek nem árthatott.

Ugy látszik, hogy a tepidarium s caldarium a Vitruvius által megjelölt téglabéllésű gerendaművel volt körülboltozva, mely éppen e mivoltánál fogva merőben megsemmisült; de több körülményből, például, hogy az egész fürdőépületben a szokott római bolthajtástéglákból egyet sem lehetett fellelni, holott ha téglaboltozat létezett volna, ilyeneket okvetlen s bővében kellett volna találnunk, azonban $2\frac{1}{2}$ " vastagságú s $10 + 10$ " nagyságú olyan téglák, minőkkel Vitruvius szerint a gerendázat kibéllelve lehetett, nagy számmal voltak a különböző osztályokban — különösen a tepidariumban és caldariumban lelhetők — e körülményekből mondom következtetve jóhiszemmel állíthatjuk, hogy az apodyteriumnak, frigidariumnak, destrictariumnak s az F osztálynak ugyan egyenes mennyezete — plafond —, de a tepidariumnak és caldariumnak gerendázott és téglával béllelt boltozata volt. A gerendázott boltozatot összeszetartó s Vitruvius oktatása szerint készített vasrudakból vagy karéjokból egyet sem találtam a tepidarium és caldarium belsejében, — mivel azokat hihetőleg még az épület elkorhadása előtt széthordották. Hanem $8-8\frac{1}{2}$ hüvelyknyi hosszúságú vas kampókat, melyek hihetőleg a téglabélltetet szoritották fel a gerendaműhöz, ez osztályok romjaiban nagy számmal leltem.

Saját alkotású tűzhelyeket — fornax — sem a tepidarium sem pedig a caldarium praefurniumaiban nem találtam. Fürdők nem lévén nagy közfürdő — therma, a melyet czélszerűen alkalmazott, sőt néha szövevényes szerkezetű tüzelési móddal is kellett hevíteni, hypocaustuma alá a tüzet, építési terve egyszerűségéből kimagyarázhatólag, csak a praefurniumok nyilásaiban csinálták, nem lévén a praefurniumok egyébként is elég nagyok arra, hogy nyilásaikban saját alkotású tűzhelyeket lehetett volna alkalmazni.

6. Fürdő épületünk hetedik és végső osztálya a $3^0 4' 8" + 2^0 4' 9"$ nagyságú F szoba volt, de hogy ennek balneumunkban mi rendeltetése volt, sejteni tudom inkább, mint biztosan meghatározni. Hihető ugyan is, hogy az a fürdő személyzet, például a fürdő őr, vagy a fürdős — balneator, a balneis, vagy a ruhaszedő — capsarius vagy végül a kenők — unctorok sat. lakása volt. Erre mutat ennek a szobának a destrictarium és frigidarium közötti fekvése, mely a szükséges személyzetnek lehetőleg a központban való tartozkodását lehetővé tette. Ebből az osztályból a frigidariumba egy körülbelül $3'$ szélességű ajtónyílás vezetett. Egyébaránt ebből az osztályból a szabadra kivezető ajtónyílást — melynek pedig kétségen kívül kellett lenni, — nem sikerült meglelnem.

Az A. F. szobák talaját $6\frac{1}{2} + 6\frac{1}{2}$ " nagyságú s 4 " vastagságú járdatéglák alkották, melyek $3-3$ hüvelyknyi kavics-rétegre mész nélkül voltak illesztve. A B. E. osztályok talajai pedig nem lévén hypocaustummal ellátva, egyszerűen csak a szokott talajozási móddal voltak készítve. T. i. az ép földre $2-3$ hüvelyknyi vastagságú kavics-réteg volt döngölve, a melyre a $2-4$ " vastagságú vakolat-réteg öntetett, s ez megsimittatván a már többször említett kemény és itt kőszinű terrazzával, mely ügylátszik, hogy katonatelepünk épületeinél a mozaiktalajt helyettesítette — vonatott bé. Az oldalfalak, mint az előbbi osztályokban, lágyabb minőségű stuccoval voltak bévakolva.

A 6-dik számú feliratot a D caldarium propnigeumának észak felé kinyuló d. szárnyfala végén — mely az éjszak felől valaha deszkafallal zárt propnigeumba szolgáló ajtó jobb felől eső féljét alkothatta — találtam épületi anyagként oldalára döntve befalazva. Ez érdekes, sőt mondhatnám, hogy nemcsak a balneum építési idejére, hanem az a.-ilosvai egész római település történetére nézve fontos jelet magyarázatát a fejezet végén fogjuk megkísérteni.

Fürdő épületünk romjainak mélysége, illetőleg a fal romok magassága változó, helyenként alig 1 néhol pedig mint a tepidarium, caldarium, és frigidarium némely helyein $4-5\frac{1}{2}$ lábnyi is. A falak vastagsága általában az egész fürdő épületben $2\frac{1}{2}$, az alapfalaké pedig 3 lábnyi. Ügylátszik, hogy e fürdő épület falába kevés téglá volt egykor vegyítve; mert a megmaradott falak mondhatni kizárólag kőből

vannak építve. Megeshetik azonban, hogy egykor a falak felsőbb részébe bővebben volt a téglanyag alkalmazva; ezt onnan gyanítom, hogy a romokban több szokott római faltéglát találtam.

Sajnálom, hogy a caldariumot és a frigidarium medenczeit a feltakarás után egy pár hétig nyitva kellett hagyatnom; mert ennek következése az lett, hogy mind a stuccomüvet, mind pedig a falakat tiszteletlen kezek úgy felbontották s szétagolták, hogy romjaik az alaknak és kevés épségnek, a mi felásatásokkor még meg volt, ma már csak árnyékát tüntetik fel.

Oly eszközökre vagy edényekre, melyeket, illetőleg a melyeknek tartalmát a rómaiak a fürdési műtét folyamában szoktak használni — nem találtam; ha csak egy pár olajos üvegkorsócska — guttus talpot s töredéket nem említek; melyek közül egynek, mely még a többi között legépebben maradt kiegészített — restaurirt — $\frac{1}{8}$ nagyságu rajzát a XIV-dik tábla 14-dik ábrája alatt adjuk. Érezből készült strigilis-t — vakaró-, surló-eszközt vagy ilyenek töredékét leheltem sem sikerült; hanem az F szobában találtam két-hihetőleg hasonló czélra szolgáló feljül elcsapott conus alakú eredeti eszközt, melynek félnagyságu rajza a XII-dik tábla 12-dik ábrája alatt látható. Ezeket hihetőleg a szokott alakú strigilisek helyett s úgy használták, hogy a tetejük felé az egész tömegben átfutó lyukon keresztül húzott szijon vagy madzagon a kezét átdugván s evvel a móddal az eszközt erőteljesebben átfogván avval a fürdőszemély testét — némileg mint a mai úgynevezett porondszappannal — megdörgölhették. Rajzunkon az eszköz alja letöröttnek látszik; de ez onnan van, hogy a rajzoló a két darab közzül azt választotta lerajzolásra, a mely éppen azon a helyen van megsérülve. A másiknak alja, a mely hosszában kapott hibát, csinosan ki van simítva; s így, meg hogy a szegletek szorgosan kikerekítve vannak, egészen érthető az eszköz használata.

Azt a mit fürdő épületünk valahai beldisziitményeiről elmondhatunk — miután fájdalom csak töredékek maradtak fenn belőlök, s csak ilyenekből lehet következtetéseket tennünk — egy két sorba foglalhatjuk.

Balneumunk osztályainak oldalfalai általában fehér színlömészszel, Vitruvius opus coronarium, albarium, vagy tectorium-ával voltak lesimitva; a fehér alapra — mint a meglevő parányi részletekből következtethetjük — kisebb nagyobb távolságra négyszögü, s különböző színü szélvonásokkal körül fogott táblázatok voltak úgynevezett pompejii veressel felfestve, helyenként pedig a szobák falai oszlopszatokkal, s ritkábban kékre, zöldre és sárgára festett virágfüzereket ábrázoló esetleges formájú festvényekkel voltak feldisziitve. A szobák menynyezete — a mint néhány töredékből észlelhettem — általában csinos mivü stucco-párkányzattal volt körülszegélyezve; a XIV-dik tábla 12-dik átmetszeti-ábráján e menynyezet-párkány idomait kívánjuk feltüntetni. Néhány darab szintén stuccomüből készült más idomu párkányzatrészlet pedig arra mutat, hogy a termék falát egykor kiülő stucco-féloszlopok is disziitették. E darabokból egy oly részletet, mely hihetőleg egy oszlopfőlep tetejét alkotta, XIV-dik táblánk 13-dik — átmetszeti — ábráján mutatunk fel.

A falak egykori beldisziitése tehát — mint a romokban lelt néhány részletből kivehetni — általában csinos lehetett. A domboru párkányzatokkal s közbeközbe kiülő stucco-féloszlopokkal disziitett fehér falak az oszlopok közé alkalmazott vörös és vérvörös táblázataikkal, melyeket sötétebb vagy világosabb veres, fekete és feketebarna szélvonások körítettek és sárga, kék és zöld színekkel festett virágfüzerek tetőztek bé, mely falfestéseket aztán mint a frigidarium medenczeinek leírásánál láttuk, doriai köoszlopok egészíthettek ki — mondjuk — az így disziitett falak kellemes bényomást gyakoroltak egykor a szemlélőre. De mindebből a disziitésből ma csak töredékek, morzsák láthatók! Hiában mert

Tempus edax rerum, tuque invidiosa vetustas
Omnia destruitis, vitiatque dentibus aevi
Paulatim lenta consumitis omnia morte ⁵⁴).

Lássuk immár kisebbik fürdő épületünk elosztását.

VI-dik T Á B L A.

A már leirt balneumtól mint egy 10—12 ölnyi távolságra a „vár“ nevü fősíknak déli szélén részben lejtősségén feküdt a szárnyfalai nélkül mintegy 10⁰ hosszúságu és 6⁰ 3' szélességü második fürdő épület, melynek alakja és osztályozása az elsőétől merőben elüt; ugyanynyira, hogy ha osztályait éppen sanyaru pontossággal akarnók megnevezni, aligha zavarba nem jönénk. Mindazáltal a fent elmondottak szem előtt tartása mellett, vigyázván arra is, hogy előadásunk tulhoszszu ne legyen, megkisértjük e fürdő épület osztályozásának is leírását.

⁵⁴) Ovidius ex Ponto, 4.

Az épület felső, vagy keleti osztályaiba éjszak felől az A előcsarnokféle bójárat 3' szélességű *a.* ajtaján lehetett bejutni. Az előcsarnokot valaha két doriai féloszlop szegélyezte, melyeknek töredékeit ledülve találtam meg a bójárat előtt.

1. A 3° 3' 8" és 3° 5' 9" + 2° 1' 9" teriméjű B terem hihetőleg apodyterium és frigidarium is volt egy úttal. Azonban ez az osztály nem volt oly alkotásu piscinával ellátva, mint az imént leirt balneum frigidariuma. A hideg víz itten hihetőleg mozdítható fürdő kádban vagy kádakban állott. E szobából

2. A 3° 3' 8" + 1° 3' 6" teriméjű D tepidariumba, és innen

3. A sajátságos alaku 3° 2' 6" hosszúságú és részletenként 1° 4' 8" — 5' — 1° 3' 5" szélességű C caldariumba lehetett jutni. Az alveus e caldariumnak az *a.* praefurnium feletti déli részén, a labrum pedig éjszaki végén állhatott; azonban egyiket sem találtam meg. Úgy e szoba mint a tepidarium függő talajjal vagy alboltozattal volt ellátva. A két szoba alatt levő hypocaustum a 3' 3" hosszúságú 1' 6" szélességű és valaha bolthajtással ellátott s kifelé szökő *a.* praefurnium által melegült. A hamutömeg, melyet e nyílás szájánál pár lábnyi rétegben felhalmozva találtam, kétségenkívül a mellett bizonyít, hogy a praefurnium e helyt állott. Ez okból nem hihető, hogy a 2' 3" szélességű *b.* nyílás lett volna a praefurnium, vagy hogy azt a tulmeleg kibocsátására alkalmazták volna; mert, a mint rajzunkon is láthatni, a praefurniumhoz a *b.* nyílás közelebb esett, mintsem az is ilyes célra vagy célokra szolgálhatott volna. Hihetőbbnek tartom, hogy ez a nyílás csak esetlegesen alakult az itten úgy is elég vékony oldalfal eldőlése, vagy tán később történt felbontása folytán. Egyébiránt a nyílásnál sem a többivel kapcsolatban levő falromot, sem pedig az alapfalat nem találtam meg. Megtörténhetett azonban, hogy a *b.* nyílásba az ahenák voltak beállítva, s az üreg ezeknek volt praefurniuma. Ez esetben aztán az üstkészüléket kívülről fából épített falazat vehette körül. Mindezeknek azonban semmi nyomára sem akadtam.

A C caldariumban 52 és a D tepidariumban 60 egészen ép téglaszlopcskát találtam, melyek a nagyobbik balneum hypocaustumában találtakhoz mindenben hasonló módon voltak építve, csak hogy nem téglákból — hanem ruderatióból készített alapra voltak helyezve. A függőtalaj ellenben ezekben az osztályokban merőben hiányzott; hihetőleg felszedték szántsándékkal, hogy mi célból? alább fogjuk látni. Lábas tégladarabokat elszorva bőven lehetett lenni. A melegvezető falcsővezet szövevényének semmi nyomát sem találtam meg, s ezért hajlandó vagyok azt hinni, hogy falfűtéssel nem is volt ellátva ez a fürdő.

4. A tepidariumból a 3° 3' 7" + 1° 3' 1" teriméjű G osztályba léphetni, mely hihetőleg a *des-trictariumot.* alkotta; megeshetik azonban, hogy ez volt a frigidarium.

E leirt osztályokból állott fürdő épületünk felső vagy is keleti része.

A nyugoti vagy alsó részbe a bójárat délről esett. Itt egy 3' 10" szélességű ajtón *b.*

1. Az 1° 3' 8" + 1° 2' 8" teriméjű H szobácskába lépünk, a mely szintűgy mint az imént leirt osztályban apodyterium és frigidarium is volt egyszermind; e szobából a 2' 10" szélességű *a.* ajtónyíláson

2. Az 1° 4' 6" + 1° 3' 8" teriméjű kisded E caldariumba jutunk, melynek hypocaustuma az 1' 4" széles s egykor boltozott 3. nyíláson át összeköttetésben volt

3. A 3° + 1° 2' 2" teriméjű F tepidariummal.

A caldarium az 1' 6" szélességű és boltozott 2. praefurnium által melegült. A caldarium hypocaustumának melege a 3. nyíláson át az F tepidarium hypocaustumába, s innen a 10" szélességű 4. nyíláson s az 1° 3' 4" hosszu és 1' 8" széles I. folyosóforma osztályon át ennek alsó — nyugoti — végén 5. az egykori földszínétől mintegy 2 lábnyi magasságban levő 1'-nyi magas szádájú nyíláson keresztül a szabadba kihatott.

A H apodyteriumból az F tepidariumba nyíló ajtót — az elválasztó fal e helyt jobban lévén elmállva részint pedig felbontva mint az épület más részén — nem találtam meg. Szintűgy hibázott az E caldariumból az F tepidariumba vezető ajtónyílás is. Egyébiránt az imént leirt keleti részben sem találtam meg általában az osztályokat összekötő ajtókat, a mit a falak még az ősidőben történt csaknem kézzelfoghatólag tapasztalható szándékos lebontásának lehet tulajdonítani.

Az E caldarium hypocaustuma az 1' 4" széles boltozott 1. nyíláson át összeköttetésben volt a keleti rész D tepidariumával is, s melegevel ezt is ellátta.

A caldariumban 30, a tepidariumban 44, és az I. folyosóban 5 egészen ép téglaszlopcskára találtam, melyeknek készítése módja a már leirtakéval ugyanegy, csak hogy azok ruderatióra s nem téglatalajra voltak helyezve. A függőtalaj e három osztályban is fel volt szedve. Imitt amott azonban lábas tégladarabokat e helyütt is találtam. E két, illetőleg három osztályocskában a palaczkforma melegvezető-csőeknek legkisebb nyomát sem észleltem; ellenben találtam három darab 9½" hosszúságú, 5" szélességű és 4¾" magasságú négyszegletes s a közepén 4" magas 2¼" széles nyílással ellátott s ¾" vastagságú olyan csövet, a milyeneket más római fürdőkben alkalmaztak szokásosan (L. VIII-dik táblánkon az *e. el.* ábrákat) Ilyen alaku csövekkel volt-e balneumunk ez osztálya ellátva, vagy a fentleirt palaczk alakuakkal, vagy pedig abban a falfűtés merőben hiányzott s imént leirt négyszögű csöveink

csak a melegnek az F tepidariumból az I. folyósóba bocsátása, némikép öszszenyomása czéljából voltak-é a 4. nyílásba alkalmazva? — miután sem palaczkalaku csöveket, sem pedig a most leirt négy-szögüekből háromnál többet nem találtam, sőt még öszszetörött darabjaikra sem akadtam, vitatni nem tudom.

Hogy miféle vakolattal voltak e fürdő épület C. D. E. F. I. osztályainak talajai s oldalfalai ellátva, hogy továbbá a szobák gerendázattal vagy bolthajtással voltak-é bétetözve? meghatározni abból az okból nem tudom, mert mint mondám a falazat gondosan fellelve s elhordva a megmaradott részben azoknak semmi nyomát sem lehetett látni. Gyanítható azonban, hogy ezek a részek is éppen úgy voltak készítve, mint a hogy készítésök módját a nagyobbik balneum függőtalajainak, falainak, s menynyezeteinek leírásában körülményesebben eléadtuk. A B és H osztályok talaja a szokott vakolással volt béöntve éppen úgy, mint a hogy azt a nagyobbik balneum A. B. E. F. osztályainál látók. A falak stucco vakolatát az érintett ok folytán ezekben sem találtam meg. A G osztály talaja $6\frac{1}{4} + 6\frac{1}{4}$ nagyságu s 3" vastagságu járda-téglákkal volt kirakva. A falak vastagsága különböző, 1 és $2\frac{1}{2}$ láb között változik; az alapfalak vastagsága rendszeren 3 lábnyi, a keskenyebbeknél 1' 6". A falomokból következtetve a falak mondhatni kizárólag kőből voltak építve, legalább az alapfalokban — mert mint látók e kisebb balneumban csak ezek maradtak fenn — alig akadtam egy két faltéglára.

A 2° 2 lábnyira éjszakfelé elényuló K. szárnyfal hihetőleg arra szo'gált, hogy a lejobb érintendő okból a nyugoti osztályt az épület éjszaki homlokzatától illetőleg a főbéjárattól elföldje; az 1° 6 hüvelyknyire keletre elérugó L. szárnyfal pedig a keleti rész praefurniumát s faraktárait zárta el a főbéjárattól. Mindkét balneum egykor rendes cseréptéglákkal lehetett befedve, legalább az imitt amott élékerült cserépdarabokból ezt lehet gyanítani. Hogy egész fedélcserépeket nem találhattam, csak egynehány töredéket, annak a körülménynek tulajdoníthatni, hogy a cserepeket — mint már fentebb megjegyeztük — mint becses anyagot már régen el- és széthordták.

E kisebb fürdő épület magassága nem volt oly tetemes, mint a nagyobbik balneumnál láttuk; a hypocaustumok egészen ép állapotban s az egykori magasságban megtalált oszlopocskáit ugyanis a falak magassága alig haladta meg 2—6 hüvelykkel. E tény s főként az a körülmény, hogy a függőtalaj szándékosan lehetett felszedve, arra mutatnak, hogy e romokban a régibb, közös, fürdőépületre találtunk, az V-dik táblán leirt romokban pedig a 6-dik szám alatt közölt felirat néma de mégis élénk tanubizonyossága szerint a megnagyobbított s a réginél diszesebben épített újabb — s mint látni fogjuk másodszeri javításon is átment — katonai-fürdőépületet találtuk meg.

Úgy látszik ugyanis, hogy a régi fürdő épület vagy kised aránya miatt nem felelt meg a czélnek többé kellően, s újnak, tágosabbnak, s a mint romjaiból hozzávethetünk, diszesebbnek is építését tette szükségessé; vagy pedig a barbarok pusztításai következtében a régi balneum anynyira meg volt rongálva, hogy azt újból kellett felépíteni; vagy végül leghihetőbb, hogy mindkét körülmény folytán az állótáborunkban tanyázott lovasosztálynak merőben új fürdő helyiségre lett szüksége, a melyet aztán — mind látnifogjuk — Severus Alexander császár alatt Aelius Celer parancsnokuk idejében — a helyi viszonyokhoz képest elég szabályos, mondhatnók hogy e katonatelep minden épületeinél diszesebb arányokban — idézett feliratunk bizonyossága szerint fel is építettek.

A régi fürdő épület falazatát, függőtalajának lábas tégláit, s melegvezető csöveit — ha ugyan fal-fütése lett volna eredetileg is ⁵⁵⁾ — az új épület függő talajához használták fel mint becsesebb anyagot, az oszlopoknak pedig a meleg légből úgy is át-meg átjárt tégláit mint az új balneum suspensurájához előnyösön nem alkalmazható elhasznált anyagot a lebontott régi épület alapfal-közeiben eredeti alkalmazásukban meghagyták.

Láttuk, hogy a régibb balneum kétrendbeli alfütéssel volt ellátva; a miből okszerűen az következik, hogy benne két fürdő osztály volt bérendezve. Ebből kiindulva, úgy hiszem, hogy a keleti-osztály mint nagyobb a férfiak, a nyugoti pedig mint kisebb, a nők fürdője lehetett. Vitruvius fentidézett abbéli oktatása, hogy a nők és férfiak fürdője ha csak lehet egymás mellé építtessék, hogy közös fütéssel lehessen melegíteni ⁵⁶⁾, anynyiban teljesítve volt, hogy a két bérendezés — etablissement — csakugyan egymás mellett feküdt, de a település akkoron hihetőleg fadús környezetében, a hol t. i. egykor Sidonius Apollinaris mondata ⁵⁷⁾ „.....si caedua per jugum silva truncitur, in ora fornacis lapsu velut spontaneo deciduis struibus impingitur“ szó szerint teljesülhetett — szoros értelemben való közös

⁵⁵⁾ A mit különben — mint az imént is mondám — nagyon kétségesnek tartok; mert ebben az esetben legalább néhány, az elhordás után visszamaradt ép csövet vagy általában törött csődarabokat csak kellett volna találnom a romok között, holott pedig ilyeneknek a három négy-szögü csőven kívül — de a melyeknek, mint látók, más elrendeltetésök volt — még nyomát sem észlelhettem.

⁵⁶⁾ V. k. 11. r. és Charisius, I. 12. „...nam parsimoniae causa uno igni duplex balneum calefaciebant, pariete interjecto, ut pudor viris mulieribusque constaret.“

⁵⁷⁾ Epist. ad Domitium II, 2. „.....ha a bérczen a fát vágják, ez mintegy önkényt leuahan a fütő kemence szájához, és csatlakozik az ott felrakott kazathoz.“

fűtésre, s az ez által eszközölt takarékosagra szükség egyáltalában nem volt. Fürdőépületünk e kettős bérendezése teszi érthetővé, hogy a fentebb megjelölt K. előnyuló fal miért zárja el a külön hátsó békével ellátott, női fürdő osztályt a férfiak fürdőjétől⁵⁸⁾.

Hol lehetett az új fürdő épület felépítése után a nők balneuma, meghatározni nem tudom. Ha a régi fürdőépület függőtalaját — mert ha az új balneum felépülése után is használatban maradt, ilyennek csak kellett lenni benne — megtalálnom sikerült volna, azt gondolnám, hogy a régi fürdő épület az új balneum felépítése után egészen a nők használatára hagyatott fenn, s rendezhetett bé; de a szándékos lebontás ténye a fentírt okok miatt elvitázhatatlan. E kérdés mindenestre oly talány marad, a melyre ugyan romok aligha fognak feleletet adni!

Érdekes azt is megemlítenem, a mi jellemző, hogy a női-fürdő osztályban külön *destrictariumot*, a kenőcsözés s olajozás számára kényelmesen bérendezett szobát — pedig ilyenre az akkori nőknek is szükségök volt — nem találtam, ha csak e műtet az *apodyteriumul* s egyúttal *frigidariumul* is szolgáló H szobácskában, vagy az F tepidariumban nem gyakorlották. Mint látók, e fürdő épület mindkét részében kicsinyek voltak az osztályok, s alig van arról fogalmunk, hogy például a nők osztályának *apodyterium*, *frigidarium* és *destrictariumul* szolgáló szobácskájában miként vetkezhetett, fürödhetett, kenet-hette s kendőzhetette magát egyszerre csak két három személy is, vagy hogyan férhetett el a *labrum* és az *alveus* a férfiak osztályának az előbbinél alig valamivel nagyobbacska *caldariumában*?

A szükséges vízmenynységgel mindkét fürdőt hihetőleg a II-dik táblánkon fellelhető s a balneumoktól mintegy 250—300 ölnyi távolságra levő H betűvel jelölt forrás látta el. Ezt onnan gyanitom, hogy a fürdő épületek alatt a „vár“ nevű fenlapály déli lejtőssége közepe táján levő H₁ forráson, s az Ilosva-patakon kívül jókora távolságra más vízforrást nem lehet találni; ezekből pedig a jóval magasabban fekvő balneumokba csakugyan nem hordották fel nagy fáradsággal a bizonyosan nagy mennyiségben fogyasztott vizet.

A H forrás vize kétségen kívül vízvezető csöveken volt a fürdőkhez levezetve; de ezekre nem akadtam rá. Nem fér azonban kétség hozzá, hogy ha vagy a fürdők környéke, vagy pedig a felső forrástól a fürdők felé levezető egyenes vonal melléke felásatnék s megvizsgáltatnék, a vízvezetést meglehetne találni.

A G betűvel jelelt kisdud épület hihetőleg a vitzartó — *réservoir* — volt, mely a fürdöket a szükséges vízmenynységgel ellátta. Hihetőleg mondom, mert habár át is kutattam a kisdud — egykor mintegy 4' + 5° teriméjű — épületecske helyét: ásatásom eredménye nagy halom kőnél, téglánál és cserépnél egyéb nem volt; a miből aztán az ott állott épületnek — a melynek alapfalait a szorgalmas de éppen e miatt semmi kimélést nem ismerő földművelők felszedték — sem alakját kivenni, sem pedig elrendelését pontosan meghatározni éppen nem lehet.

*

Mielőtt e fejezetet, mely a leírt épületek érdekessége miatt — nem tagadjuk — kissé hosszabbra terjedett, mintsem tán kívánatos volt, bevégeznők, kísérsük meg az új balneum építési korának meghatározását.

Egyszerű s jelentéktelennek látszó tények derítnek fel vagy döntenek el gyakran igen kétes vagy sokat vitatott kérdéseket. S ha áll ez valahól, az archaeológiában bizonyosan áll. Mi gyakran történik meg t. i. hogy a szerencsés véletlen által az archaeologus kezébe jutott régi pénz, vagy felirat régóta folyó viták, érdekes sőt fontos kérdések elhatározásának sarkkövét képezik, s teszik az eldöntést lehetővé. A sok közzül ime egy eset!

Nagyobbik balneumunk építési korához — miután arra vonatkozó oly feliratot, melynek készítése kora megjelölhető lenne nem találtam — alig lehetne hozzászólani, ha egy feliratos kő milyen állásban való békázása segélyünkre nem jöne.

A mint már említők, Aelius Celer lovassági parancsnok emléktáráát a D *caldarium propugniuma* előnyuló falának d. végén találtuk oldalára döntve mint becsnélküli épületanyagot békázva. E felirat (Lásd az V-dik fejezet 6-dik száma alatt), mint látjuk, a fürdő *restitutioját*, tehát cselekvőértelmenben = helyreállítását említi meg⁵⁹⁾. Mi ebből azt következtettük, s arra szolgáló erőssé-

⁵⁸⁾ A Nero császár idejében divatozott ama visszaélő szokást, hogy a nők a férfakkal együtt fürödtek, Hadrianus, M. Aurelius, és különösen Severus Alexander kemény rendeletei megszüntették, helyre állítván a törvénynek ezt tiltó szigorát. A el. Lampridius, Alexander Severus, XXIV. r. V. ö. Maffel, i. m. 163. l.

⁵⁹⁾ Ez emléktár felirata akár cselekvő értelmet adjunk neki, akár azt mondjuk, hogy Aelius Celer azt a Viszszatérő Szerencsének a fürdési élvezet = a fürödhetési alkalom visszaadásáért és nem a fürdőépület helyreállításáért emelte — mindegyre megy ki. A különbség a kettő között csak anynyi, hogy az első értelmezés tisztán cselekvést, az utóbbi pedig átvitt értelemben vett cselekvést fejezne ki.

geinket elég terjedelmesen ki is fejtettük, hogy a VI-dik táblára lerajzolt balneum helyett vagy kicsiny és kényelmetlen volta miatt, vagy mivel az a barbarok dúlásai vagy más ok következtében romba dült, vagy pedig mind két ok folytán mást kellett építeni, s hogy az újból épített balneumot az V-dik táblára rajzoltban leltük meg.

Ez tény, s csak azt nem vitattuk meg a helyütt, a magyarázatért ide utalván, hogy tehát ez az újraképzés mikor történt? Lássuk tehát ezt.

A midőn az új balneum E frigidariumának kemény talaját egyhelyt megbontattattam, a munkások a vakolat- és porondréteg között az utóbbiba tévelyedve Severus Alexandernek az érmek jegyzékében 102-dik számmal jelölt ezüst denarjára akadtak. Ez az érmecske kétségenkívül az új fürdő építése alkalmával került oda. De evvel még nem lenne minden elmondva; ebből még nem lehetne azt a következtetést kivonni, hogy tehát az új balneum Severus Alexander korában épült; mert hiszen ez az érem ama császár uralkodása ideje után is a talaj alá kerülhetett volna, ha nótán a balneumot kitudja melyik utódja korában építették, vagy is az építési felügyelők vagy a munkások Severus Alexander denarját épp' úgy elveszthették I. Maximinus vagy III-dik Gordianus idejében is ha t. i. az új balneumot ezek közül valamelyik építtette volna. De ha csak futólagos tekintet is vetünk denárunkra, nem lehet többé azon kételkednünk, hogy az új fürdőt csakugyan Severus Alexander alatt építették. Oly ép az ugyan is, mint ha a présből csak most vették volna ki; az imperator hajzatának, kiseded szakállának szálaít is szépen láthatni; a kopásnak rajta oly csekély nyomát vebetni észre, hogy csak egy pár heti zsebben vagy erszényben való hordozás koptathatta anynyira. Jogosan következtethetjük tehát e jelből kiindulva, hogy Severus Alexander ily ép denárja csak az ő korában juthatott az új balneum frigidariuma talaja alá; sőt kifogás nélkül állíthatjuk meg azt is, hogy ez érem ennek az imperatornak még a Kr. utáni 235-dik év mártiusában bekövetkezett megöletése előtt tévelyedett oda, a hol megtalálták. Miután tehát denárunk vereti éve a Kr. utáni 227-dik év — nem kívánván az új balneum építési korát még előbb keresni s a 227-dik évben vert denár Daciába juthatására egy egész évet számítván — a leg szörszálhasogatóbb inductio útján is biztosan kimondhatjuk, hogy az új balneum a Kr. utáni 228—235-ik évek valamelyikében épült. Az építési évre azonban pontosan rámutatni nem lehet.

Elfogadva az érem épségéből vont következtetéseinket, mondhatná valaki, hogy hátha a már azelőtt felépített új fürdőt valamely ok folytán Severus Alexander császár alatt csak kijavították? s hogy csak e kijavítás alkalmával került az imperator denárja a talajvakolat- és porondréteg közzé, a melyekkel újból kellett a fürdő osztályokat — meglévén azok bomladozva — ellátni. De a talaj minősége ellenkezőt bizonyít. Úgyan is sem az alapfalakon, sem a két hypocaustum épségben talált szélein, sem pedig a függőtalajon nyomát sem láttam annak, hogy az épület e részei másodszeri építésen, vagy igazításon mentek volna át; a kijavítás tehát egyedül csak a talajon feljül esett részek u. m. a tető, a szárnyfalak, a belső rendezés, butorzat sat. helyreállítására vonatkozhatott, az alfűtés s a talaj megmaradtak a régi állapotban. Egyébiránt mind erről egyszerűen elvonatkozhatunk, ha tényül azt állapítjuk meg, hogy a talajnak az a helye, a hol a denárt találtam egészen ép volt még, s a vakolat úgy állott eredeti minőségében s fekvésében helyén, mintha az nap öntötték volna rá a porondrétegre.

A 13-dik és 14-dik emléktáblák feliratainak értelméből következtetve meg fogjuk alább látni, hogy az a. ilosvai táborállomás felvirágzását, vagy tán romjaiból új életre lett ébresztését a telepedés egykori alkotóján kívül főként Severus Alexandernek köszönte: hogy a kedves balneum újból élvezhetőségéért s kényelmes voltaért is főként e császárnak volt hálával adósa, — mint a kiről egyébként is tudjuk, hogy legioit ugyan szigorú fegyelem alatt tartotta, de a katonai renddel özszeferő kényelmökért sokat tett, — az elmondottak folytán tehát nem kétlem ⁶⁰⁾.

Evvel azonban még nincs bévégezve balneumunk története. Azt kérdezhetjük ugyan is, hogy egy oly emlékkő, melyet Aelius Celer a fürdő épület helyreállításáért hálából emelt a Viszsza-térő Szerencsének, mi okból került tehát éppen a Severus Alexander császár idejében épített új balneum propnigeumának szárnyfalába, oldalára dölve épületi anyagként? Vagy is hogy oly emlékkövet, mely fürdő épületünk helyreállítását említi, miért falazhattak újból bé s éppen ily ferde állásban azon balneum falába a melynek építéséről szól egyenesen? A feleletért nem kell messze mennünk, hanem éppen a kérdéses emlék feliratának értelméből kell merítenünk. Emlékkövünk e helyzete ugyan is kétségenkívül azt bizonyítja, hogy a Kr. utáni 228—235 dik évben épített balneum valamely ok miatt később olyan állapotra jutott, hogy újból ki kellett javítani. A régi balneum helyett Severus Alexander alatt épített új fürdőépület helyreállításáért Aelius Celer által emelt emlékkő, mint már elavult és értelmet vesztett, bizonyosan az úgynevezett új balneumnak e kijavítása alkalmával tétetett épületi anyagként a propnigeum szárnyfalába.

Csak az marad fen tehát kérdésül, hogy mi ok tette szükségessé az épület kijavítását, és hogy mikor történt meg az? E kérdésekre azonban csak gyanításokkal felelhetünk. Balneumunk kijavítását

⁶⁰⁾ „Balnea omnibus regionibus addidit quae forte non habebant.“ Ael. Lampridius in Al. Sever. XXXIX. f.

egyhamar alig tehetne volna az elkorhadtság, az egyetlen legtermészetesebb ok, elkerülhetetlenné, mert egy Severus Alexander alatt épített balneum többé már alig roskadhatott volna össze a római haderőnek Daciából s lovasosztályunknak az a.ilosvai várból lett kivonulásáig; annyival kevésbé, mivel mint biztos tények alapján lejjebb a telep történetének előadásában látni fogjuk, az a.ilosvai római helyőrség még a római haderőnek Erdélyből a Kr. utáni 274-dik évben Aurelianus császár által megrendelt kivonulása előtt hagyta oda a Nagy-Szamos e nyájas környékét, s 25—30 év, mint képzelhetni, úgy sem lett volna elegendő arra, hogy a római remek építésmóddal épített balneumot úgy megemészsze, hogy újnak építésére lett volna szükség. A fürdő épületet tehát valószínűleg nem az idő tette avatéggá, hanem kétségenkívül a barbarok dülása és rombolása bontotta meg úgy, hogy kijavitása a római segélyosztály fürdéshez szokott és szoktatott katonáinak elkerülhetetlen szükségékké lett. Hogy a barbarok e gazdálkodása a Kr. utáni 235-dik év után uralkodott imperatorok közül melyiknek korában történhetett? végső fejezetünkben fogjuk látni.

IV-dik FEJEZET.

Érmek.

Az a.ilosvai római állótáborban s annak közelében 1851-től 1862-ig lelt római érmek sorozata a következő ⁶¹⁾.

Vespasianus.

1. Denar. — Imp. Cæsar Vespasianus Aug.] [Cos. Iter. Tr. Pot. — A Róma építése utáni 823-dik, s a Krisztus utáni 70-dik évből. Cohen 36. szám.
2. „ — Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M.] [Augur Tri. Pot. — 824—826, 71—73. — Coh. 12.
3. „ — Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M. Cos. III.] [Augur Tri. Pot. — 825—826, 72—73. — Coh. 14.
4. „ — Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M. Cos. III.] [Vesta. — 825—826, 72—73. — Coh. 216.
5. „ — Imp. Cæsar Vespasianus Aug.] [Cos. VII. — 829, 76. — Coh. 60.

Domitianus.

6. Denar. — Cæsar Divi F. Domitianus Cos. VII.] [Princeps Juventutis. — 833, 80. — Coh. 222.
7. „ — Imp. Cæs. Domitianus Aug. P. M.] [Tr. Pot. Imp. II. Cos. VIII. Des. VIII. — 835, 82. — Coh. 259.
8. „ — Imp. Cæs. Domitianus Aug. P. M.] [Tr. Pot. II. Cos. VIII. Des. X. P. P. — 836, 83. — Coh. 252.
9. „ — Imp. Cæs. Domit. Aug. Germ. P. M. Tr. P. VIII.] [Imp. XIX. Cos. XIII. Cens. P. P. P. — 841, 88. — Coh. 112.
10. „ — Imp. Cæs. Domit. Aug. Germ. P. M. Tr. P. VIII.] [Imp. XIX. Cos. XIII. Cens. P. P. P. — 841, 88. — Coh. 131.

Trajanus.

11. Denar. — Imp. Cæs. Nerva Trajan. Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. Cos. III. P. P. — 853, 100. — Coh. 130.
12. „ — Imp. Trajano Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P.] [Cos. V. P. P. S. P. Q. R. Optimo Princ. — 857—863, 104—110. — Coh. 28.
13. Semis. — Imp. Cæs. Nervæ Trajano Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. V. P. P.] [S. P. Q. R. Optimo Principi — alól: S. C. — 857—863, 104—110. — Coh. 420.

⁶¹⁾ A pénzeket tisztelt barátom Finály Henrik az erd. muzeum derék éremtárnoka, Cohen Henrik „Description historique des monnaies frappées sous l' empire Romain, communément appellées médailles impériales. Paris, 1859—1862“ című VI. kötetes jeles munkája szerint határozta meg; e táblázat összeállításáért tehát neki tartozom köszönettel.

14. Dupondius. Imp. Cæs. (Ner?) Trajano Optimo Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P.] [Senatus Populusque Romanus — alól: Fort. Red. S. C. — 865—870, 112—117. — Coh. 343 (344?).
15. Denar. Imp. Cæs. Ner. Trajano Optimo Aug. Ger. Dac.] [P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P. S. P. Q. R. — 867, 114. — Coh. 171.
16. As. Imp. Cæs. Trajano Optimo Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P.] [Senatus Populusque Romanus S. C. — 868, 115. — Coh. 392.

Hadrianus.

17. Denar. Hadrianus Aug. Cos. III. P. P.] [Alexandria. — 872 891 — 119—138. — Coh. 90.
18. " Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 127.
19. " Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 135.
20. " Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 144.
21. " Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138, — Coh. 147.
22. " Hadrianus Aug. Cos. III. P. P.] [Fides Publica. — 872—891, 119—138. — Coh. 235.
23. " Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 379.
24. " Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 397.
25. Billondenar. Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 398.
26. Denar. Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 423.
27. " Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 430.
28. As. Hadrianus Aug. Cos. III. P. P.] [Cappadocia S. C. — 872—891, 119—138. — Coh. 685.
29. Semis. Hadrianus Augustus] [Salus Augusti Cos. III. S. C. — 872—891, 119—138. — Coh. 1108.
30. Sestertius. Hadrianus Aug. Cos. III. P. P.] [S. C. — 872—891, 119—138 (?) Coh. 1112.
31. Semis. Sabina Augusta Hadriani Aug. P. P.] [S. C. — 879—891, 126—138. — Coh. 71.

Antoninus Pius.

32. Semis. Imp. Cæs. Antoninus] [Hadrianus Augustus. — 891, 138. — Coh. 2
33. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Tr. Pot. Cos. II. — 892, 139. — Coh. 274.
34. " Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. III.] [Clementia Aug. — 893—896, 140—143. Coh. 36.
35. " Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. III.] [Annona Aug. — 893—896, 140—143. — Coh. 7.
36. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. III.] [S. C. — 898, 145. — Coh. 804.
37. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XIII.] [Cos. III. — 898—900, 145—147. Coh. 67.
38. Billondenar. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Cos. III. — 898—900, 145—147. — Coh. 84.
39. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XI] [Cos. III. 901, 148. — Coh. 104.
40. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XII.] [Cos. III. S. C. — 902, 149. — Coh. 555.
41. Semis. Imp. Cæs. T. Ael. Hadr. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Tr. Pot. XIII. Cos. III. — alól: Annona Aug. S. C. — 904, 151. — Coh. 482.
42. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P. Imp. II.] [Tr. Pot. XIX. Cos. III. S. C. — 909, 156. — Coh. 920.
43. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Imp. II.] [Tr. Pot. XX. Cos. III. — 910, 157. — Coh. 332.
44. " Diva Faustina] [Aeternitas. — 894, 141. s köv. Coh. 14. Két denar, s két billondenar.
45. " Diva Faustina] [Augusta. — 894, 141 s köv. Coh. 27.
46. " Faustina Augusta] [Junoni Reginae. — 891—894, 138—141. Coh. 89.
47. Semis. Diva Faustina] [S. C. — 894, 141. — Coh. 269.

M. Aurelius Antoninus.

48. Billondenar. Imp. M. Aurel. Antoninus Aug.] [Concord. Aug. Tr. P. XV. Cos. III. — 914, 161. — Coh. 10.
 49. Sestertius. (?) Imp. Cæs. M. Aurel. Antoninus Aug.] [Fel. Tem. Tr. P. XV. Cos. III. S. C. — 914, 161. — Coh. 477.
 50. As. Antoninus Aug. Tr. P. XXVIII.] [Imp. VI. Cos. III. S. C. — 927, 174. — Coh. 513.
 51. Denar. Faustina Augusta] [Junoni Reginae. — 912—928, 159—175. — Coh. 53.
 52. „ Faustinae Aug. Pii Aug. Fil.] [Venus. 912—928, 159—175. — Coh. 92.
 53. As. (?) Faustina Aug. Pii Aug. Fil.] [Juno S. C. — 912—928, 159—175. — Coh. 176.
 54. Sestertius. Faustina Aug. Pii Aug. Fil.] [S. C. — 912—928, 159—175. — Coh. 212.

Commodus.

55. Denar. M. Commodus Antoninus Aug.] [Tr. P. V. Imp. III. Cos. II. P. P. — 933, 180. — Coh. 271.
 56. Sestertius. M. Commodus Antoninus Aug.] [Fel. Aug. Tr. P. VI. Imp. III. Cos. III. P. P. S. C. — 934, 181. — Coh. 499.
 57. Denar. M. Commodus Anton. Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. VI. Cos. III. P. P. — 936, 183. — Coh. 314.
 58. Sestertius. M. Commodus Antoninus Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. V. Cos. III. P. P. S. C. — 936, 183. — Coh. 790.
 59. Dupondius. M. Commodus Antoninus Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. VI. Cos. III. P. P. S. C. — 936, 183. — Coh. 798.
 60. Semis. Crispina Augusta] [Venus S. C. — 930—936, 177—183. — Coh. 42.

Septimius Severus.

61. Denar. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Indulgentia Aug. — 949, 196. — Coh. 129.
 62. Billondenar. L. Sept. Sever. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Miner. Victr. — 949, 196. — Coh. 213.
 63. Denar. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VII? VIII? VIII?] [P. M. Tr. P. III? V? Cos. II. P. P. — 949—950, 196—197. — Coh. 266, 267, 273., s egy billondenar.
 64. „ L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Securitas Publica. — 949—950, 196—197. — Coh. 376.
 65. „ L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Liberalitas Aug. II. — 950, 197. — Coh. 184.
 66. „ L. Sep. Severus Per. Aug. P. M. Imp. XI.] [Par. Ar. Ad. Tr. P. VI. Cos. II. P. P. — 951, 198. — Coh. 231.
 67. „ L. Sep. Severus Per. Aug. P. M. Imp. XI.] [Saluti Augg. — 951, 198. — Coh. 374.
 68. Billondenar. L. Sept. Sev. Aug. Imp. XI. Part. Max.] [Moneta Augg. — 951—954, 198—201 — Coh. 222.
 69. Denar. Severus Pius Aug.] [Restitutor Urbis. — 954, 201 s köv. — Coh. 365, két darab.
 70. „ Severus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XIII. Cos. III. P. P. — 959, 206. — Coh. 297.
 71. Billondenar. Severus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XVII. Cos. III. P. P. — 962, 209. — Coh. 323.
 72. „ Severus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XVII. Cos. III. P. P. — 962, 209. — Coh. 327.
 73. „ Julia Augusta] [Diana Lucifera. — 946—970, 193—217. — Coh. 17.
 74. Denar. Julia Augusta] [Hilaritas. — 946—970, 193—217. — Coh. 38.
 75. Billondenar. Julia Augusta] [Pudicitia. — 946—970, 193—217. — Coh. 87.
 76. Denar. Julia Pia Felix Aug.] [Pudicitia. — 946—970, 193—217. — Coh. 88.
 77. „ Julia Augusta] [Saeculi Felicitas. — 946—970, 193—217. — Coh. 93.
 78. „ Julia Augusta] [Vestae Sanctae. — 946—970, 193—217. — Coh. 125.

Caracalla és Geta.

79. Denar. M. Aur. Anton. Cæs. Pontif.] [Mars Ultor. — 950, 197. — Coh. 99.
 80. „ Antoninus Pius Fel. Aug.] [Aeternitas Aug. — 951, 198 (?). — Sem Eckhel sem Cohen nem ismeri. Vagy újdonság, vagy pedig falsum.
 81. Billondenar. Antoninus Augustus] [Pontif. Tr. P. III. — 953, 200. — Coh. 243.
 82. Denar. Antoninus Pius Aug.] [Part. Max. Pont. Tr. P. III. — 954, 201. — Coh. 116.
 83. „ Antoninus Pius Aug.] [Pontif. Tr. P. VIII. Cos. II. — 958, 205. — Coh. 251.
 84. „ Antoninus Pius Aug.] [Pontif. Tr. P. X. Cos. II. — 960, 207. — Coh. 257.
 85. „ Antoninus Pius Aug.] [Liberalitas Aug. VI. — 961, 208. — Coh. 89.

86. Billondenar. Antoninus Pius Aug. Brit.] [P. M. Tr. P. XVI. Cos. III. P. P. — 966, 213. — Coh. 148.
87. Denar. Antoninus Pius Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. XVIII. Cos. III. P. P. — 968, 215. — Coh. 186.
88. Billondenar. Antoninus Pius Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. XX. Cos. III. P. P. — 970, 217. — Coh. 230.
89. " Antoninus Pius Aug.] [semmit sem vehetni ki.
90. Denar. L. Septimius Geta Cæs.] [Felicitas Tempor. — 951—957, 198—204. — Coh. 19.
91. " P. Septimius Geta Cæs.] [Provid. Deorum. — 951—957, 198—204. — Coh. 81.
92. Billondenar. P. Sept. Geta Cæs. Pont.] [Princ. Juventutis. — 958—960, 205—207. — Coh. 77. Két darab.
93. Denar. P. Sept. Geta Cæs. Pont.] [Securit. Imperii. — 958—960, 205—207. — Coh. 85.
94. " P. Septimius Geta Cæs.] [Liberalitas Aug. VI. — 961, 208. — Coh. 35.

Elagabalus.

95. Antoninianus. Imp. Cæs. Antoninus Aug.] [Fides Exercitus. — 971—972, 218—219. — Coh. 17.
96. Denar. Imp. Cæs. M. Aur. Antoninus Aug.] [P. M. Tr. P. II. Cos. II. P. P. — 972, 219. — Coh. 69.
97. " Imp. Antoninus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. III. Cos. III. P. P. — 974, 221. — Coh. 91.
98. " Julia Maesa Aug.] [Pudicitia. — 971—972, 218—219. — Coh. 14. Két darab.

Severus Alexander.

99. Denar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. P. P. — 975, 222. — Coh. 90.
100. " Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. III. Cos. P. P. — 978, 225. — Coh. 120.
101. " Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Liberalitas Aug. III. — 979, 226. — Coh. 52.
102. " Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. VI. Cos. II. P. P. — 980, 227. — Coh. 136, és egy quinar. ugyanazon évből Coh. 136
103. Sestertius. Imp. Alexander Pius Aug.] [Providentia Aug. S. C. — 984, 231. — Coh. 426.
104. Denar. Imp. Alexander Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XI. Cos. III. P. P. — 985, 232. — Coh. 177.
105. Billondenar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Felicitas Aug. — 975—988, 222—235. — Coh. 22.
106. Denar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Jovi Conservatori. — 975—988, 222—235. — Coh. 35.
107. " Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Pax Aug. — 975—988, 222—235. — Coh. 78.
108. Billondenar. Julia Mamaea Aug.] [Venus Victrix. — 975—988, 222—235. — Coh. 25.

Maximinus I.

109. Denar. Imp. Maximinus Pius Aug.] [Pax Augusti. — 988—989, 235—236. — Coh. 14.
110. " Imp. Maximinus Pius Aug.] [Victoria Aug. — 989, 236. — Coh. 37.

Gordianus III.

111. Antoninianus. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [P. M. Tr. P. III. Cos. II. P. P. — 994, 241. — Coh. 106.
112. Denar. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [Concordia Milit. — 991—997, 238—244. — Coh. 25.
113. Antoninianus. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [Fort. Redux. — 991—997, 238—244. — Coh. 40.

Philippus Pater.

114. Antoninianus. Imp. M. Jul. Philippus Aug.] [Felicitas Temp. — 997—1002, 244—249. — Coh. 20.
115. Dupondius. Imp. M. Jul. Philippus Aug.] [Provincia Dacia An. II. — 1001, 248. — Cohennél nincs meg. L. Eckhel Doctr. num. vet. II. k., 10. l.

V-dik FEJEZET.

Feliratos emlékkövek.

Láttuk az elmondottak folytán, hogy az a.-ilosvai telepedés, mely a legéjszakibb volt a katonai állomások között, melyeket a rómaiak Daciában alapítottak, nem volt nagy kiterjedésű. Látni fogjuk lejjebb, hogy a rómaiaknak nem valamely szoros értelemben vett telepvárosát — colonia —, hanem csupán hadászati célból előretolt előörsi tanyájának, téli táborállomásának — hiberna castra — maradványait lel-tük fel romjainkban.

Ez a körülmény érthetővé teszi, hogy mi okból nem találhatni a romokban oly műemlékeket, melyek a római szorgalom, műérzék s művészet szokott nagy s remek idomaihoz inkább arányban állottak volna. Kisded táborállomás, melynek elhivatása nem volt az, a mi a telepvárosoké; mely éppen csak ez utóbbiak virágozhatásának s jólétének fedezéséért volt alapítva; s mely éppen az által, mert csupán biztosításul szolgált a valódi telepek nyugalmanak a barbarok anynyiszor ismételt támadásai ellen, nem juthatott a gazdagság eszközeihez, melyek a különemü művészetek kifejlődését lehetővé teszik, még kevésbé tehetett szert a kifejlődést biztosító nyugalomra, mondjuk, hogy ily kisded katonai tábor-állomás elrendeltetése céljaival arányban álló kényelmet tudott ugyan lakosainak nyújtani, de remek műemlékeket, például nagyszerű épületeket, szobrokat, faragványokat, becses házieszközöket sat. romjai-ban hiában keresünk.

Egy-egy szabályosabban faragott emlék- vagy sírkő, fogadmányi-oltár, néhány oszlop s fa-ragvány tehát mind az, a mi romjainkban a kőfaragás s metszés mesterségének akkori mibenlétéről tanuskodik.

De fájdalom e műemlékek nagy részét is csak zúzott, csonkitott, törött s elmállott állapotban találtam meg. E sajnós mibenlét eléidézésére több tényező működött közre. Hogy a műemlékek legna-gyobb részén a barbarok egykori vad rombolásának kétségtelen nyomát vehetni észre, már említettük. Azt, a mi romboló karjaiktól megmenekült, valószínűleg részint a tűz s ennek a következtében özsze-omlott fedélzet, részint pedig az épületek idő folytán bekövetkezett le- s beszakadása csonkitotta özsze s tette semmivé. Ide járult végül a kőanyag mállékony természete is. Alsó-Ilosva környékének hegyei-ben a kárpáti zöldporondkővet hatalmas rétegekben lelhetni, a melyekből fejtett kő kitünő épületi anya-got ad ugyan, de annál gyengébb minőségű emlék-, szobor-, oszlop-, egyáltalában oly műemlékanyagot, melyet vagy bétetözni, vagy pedig vakolatburokkal ellátni nem lehetvén az atmosphaeriliák hatásának kell kitenni. E kőnem különösen a víz hatásának következtében nem sokára vékonyabb s vastagabb la-pokra, lemezekre szokott el- s széthasadozni, a mi aztán idővel az illető műemlék teljes elmállását idézi elé. A romokban lelt emlékkövek — két, valószínűleg Kolozsvár környékbeli csigamész-kőből készített darab kivételével — a.-ilosvai zöldporondkőből vannak készítve, s ez okból rajtuk, néhány nagyobb mérvű, és tömörebb fajtájú anyagból faragott emlékkő kivételével — a melyeket e minőségük az el-pusztulástól megóvott — nagy részt az elmállás folyamát kisebb nagyobb mértékben észre is lehet venni.

E körülmények miatt ásatásaimban a legnagyobb figyelemmel s óvatossággal kellett eljárnom, hogy a darabokra zúzott, tört s szétmállott emlékköveket lehetőleg ki lehessen egészítenem. S ahhozké-pest e célom sikerült is; a mely eredmény felett a felirattan érdekében valóban örülnöm kell; de a mely fáradságos műtételről helyes fogalmat a t. olvasó csak akkor képezhet magának, ha megemlítem, hogy a közlött feliratos műemlékek egy részét, a szó teljes értelmében, kőforgácsokból kellett özszeállítanom. Minden figyelmem daczára azonban fájdalom több darabot nem lehetett kiegészítenem, mivel csak egy-két töredékeiket lelvén meg, ezekből a kívánt értelmet kivennem már nem lehetett.

Ime itt adom tehát ama feliratos emlékkövek sorozatát, a melyek néhány régebben kiásottakon kívül ásatásaim folytán kerültek napfényre. Óhajtottam volna a feliratok ábráit közleményemhez hü kö-metszetekben mellékelni; de ezt több ok, főként nyomdászati viszonyaink mibenléte nem engedte meg; bé kellett tehát érnem avval a modorral, a melyet korlátolt körülményeink folytán éppen követnem lehetett, a melynek epigraphiai hűségéről azonban minden vonást illetőleg kezeskedem.

Fogadmányi-oltárok.

1. *)

O. 73 mètre magas — O. 30 mètre széles zöldporondkő fogadmányi-oltár; látható gyűjteményemben. Találtam 1863-ban, II-dik táblánk M pontján.

IO·M
AVRELL
VITELL
IANVS
SESQ·P·
ET·SOR·S·
V·S·L·

Jovi Optimo Maximo Aurellius Vitellianus sesquiplarius pro [se kimaradt] et sorore sua, votum solvit lubens.

Sesquiplarius vagy *sesquiplarius*-nak az a római katona nevezetett, a ki érdemei folytán jutalomul zsoldján feljül még fél zsoldot vagy termény adagot, s így másfél zsoldot húzott ⁶²⁾. A római lovasosztályoknál a duplarius és sesquiplarius rangfokozata a csapat-turma=28—32 lovas felett parancsnoklott *decurio*-é után következett ⁶³⁾, s mintegy a mai örmester s illetőleg tizedes rangfokozatához állott legközelebb.

2. *

O. 78 m. magas — O. 475 m. széles töredékei egy ketté, illetőleg háromba törött zöldporondkő fogadmányi-oltárnak; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk M pontján.

|||||
|||ATRI
ETLIBERAE
MONTANIV
VIATOR

[Liberio P]atri et Liberae Montanius Viator.

Liber Pater-nek általában a boristen nevezetett, ki aztán midőn e néven nevezetett közönségesen arájával *Libera*-val együtt jelenik meg a fogadmányi oltárokon; s azok közzé az istenek közzé tartoznak, kiket az emberi fogamzásra gyakorlott közös jótékonyágukért tiszteltek ⁶⁴⁾.

*) A *-gal jelölt számok egészen új feliratok; azok pedig, melyeknél a * hiányzik, már korábban ásattak ki s közölve vannak.

⁶²⁾ Kellermann, *Vigilum Romanorum latercula duo Coelimontana, Romae, 1835. 233 szám.*; Becker-Marquardt i. m. III. 2. k. 426 l.; Zell, *Handbuch der römischen Epigraphik*, II. k. 316 és 318 l.; Pitiscus, *Lexicon antiquitatum Romanarum*, Venetiis, 1719. III. k. 425 l.; Sponius *Miscellanea eruditae antiquitatis*. Lugduni, 1685. 262. l.

⁶³⁾ V. ö. Kellermann, i. m. 106. és 113. sz.; Becker-Marquardt i. m. III. 2. k. 460. l.; Zell i. m. 310 és 317 l.; Grelli, *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio*. Turici, 1828. 3476 sz.

⁶⁴⁾ Becker-Marquardt, i. m. IV. k. 10 l.; V. ö. K. O. Müller, *Handbuch der Archäologie der Kunst*. Breslau, 1848. 535 l.; Pauly, *Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft*. Stuttgart, 1839—1852. IV. k. 1023—1024 l.

3. *

O. 65 m. magas — O. 21 m. széles három darabba törött zöldporondkő fogadmányi oltár; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk M pontján.

APOLL
N·SAC·
SOLA·
M·CARI·
VE·ALE·F
RON·V·S

Apollini sacrum Solanius Mucatri [us vagy nus] veteranus ale Frontonianae votum solvit.

Solanius Mucatrius vagy Mucatrinus szokatlan római, valószínűleg azonban latinizált tunger név⁶⁵⁾. *Veteranusnak* az a római katona neveztetett, a ki a legiókban rendszeren 20, a praetoriana cohorsokban 16, az auxiliaris cohorsokban pedig 25 évet néha azonban többet is töltött, általában a ki szolgálati éveit kitöltötte ugyan, de azért a hadseregben rendelkezési állapotban megmaradott s mint ilyen vagy a katonai telepvarosok bényesítésére, vagy pedig különböző katonai szolgálatokra volt alkalmazva⁶⁶⁾.

Az Ala Frontonianáról közleményünk végső fejezetében fogunk bővebben szólni.

4. *

O. 87 m. magas — O. 405 m. széles két darabba törött zöldporondkő fogadmányi oltár; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk N pontján.

MARTI·
ALA·I·TVNGR
FRONT·PER
T·VETTULENVM
NEPOTEM
PRAEF·EQ·
V·S·L·M·

Marti ala I Tungrorum Frontoniana per Titum Vettulenum Nepotem praefectum equitum votum solvit lubens merito.

A romjainkban lelt feliratos emlékköveken, mint látni fogjuk, több praefectus equitum neve fordul elő. T. Vettulenus Nepos az egykor A.-Hosván állomásozott tunger lovasosztály parancsnoka volt. A római segélylovasság parancsnokának rangját a mai katonatiszti rangfokozatokhoz viszonyítván, a praefectus equitum egy mostani őrnagy vagy alezredeshez állott legközelebb.

5. *

1. 17 m. magas — O. 32 m. széles töredékei egy hat darabra törött zöldporondkő fogadmányi oltárnak; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk N pontján.

⁶⁵⁾ E római harcos névrokona Aurelius Mucatra Kellermannál i. m. 106 és 113 sz. a. jön elő.

⁶⁶⁾ V. ö. A. W. Zumpt, De coloniis Romanorum militaribus, lásd Commentationum epigraphicarum ad antiquitates Romanas pertinentium volumen I. Berolini, 1850. 445 l.; Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 286, 338—339, 366, 388, 415, 430 l.; Pitiscus, i. m. III. k. 700 l.; Montfaucon, L'antiquité expliquée. IV. k. 1. r. 10 l.; Pauly, i. m. V. k. 15 l.

EPO // // // //
 ALA·T // // // //
 GR·FRO // // // //
 CVIP // // // // //
 C·IVAPIGI
 ANVS·PRÆF
 EQ
 // // // // ·L·M

*Epo[nae] ala I [Tun]grorum Fro[ntoniana] cui p[raeest] Cajus Julius Apigianus praefectus equi-
 tum [votum solvit] lubens merito.*

Epona az istállók védistenaszszonya volt, kinek oltalma alatt általában a lótenyésztés, különösen pedig a lovak, öszvérek s szamarak állottak⁶⁷⁾. Neki szentelt fogadmányi s emlékoltárokat, faragványokat mondhatni kizárólag csak Schweizban, Angolországban, Németország különböző részeiben s az austriai birodalom főként német tartományaiban, általában Európának csak oly részeiben találtak eddigelé, melyekben német eredetű népfaj lakozik⁶⁸⁾. Kétségenkívüli tehát ez okból a Montfaucon nézete⁶⁹⁾, mely szerint *Epona* a saját german istennők közzé tartozott. E vélemény alapján lehet megmagyarázni, hogy mi okból találtunk A.-Ilosván is *Epona*nak szentelt emlékoltárt. Azért t. i., mert az egykor itt álmásozott lovas tungerek mint a nagy german népesaládhoz tartozott nemzet fiai hazai istennőjükről a távol Daciában sem feledkeztek meg, hanem neki mint kedvencz lovaik védaszszonyának C. Julius Apigianus parancsnokuk idejében kegyelettel emeltették ismerttetett emlékoltárunkat.

A régiség és felirattan *Epona*nak szentelt műemléket és feliratot eddigelé öszszesen csak 26-ot ismert⁷⁰⁾; jelen feliratunk tehát általában 27-dik az *Epona* emlékek között, s az első melyet Erdélyben találtak; s ez okból azt az erdélyi Corpus inscriptionum Latinarum unicumának, s helyi fogadmányi oltár leleteink legérdekesebb felirati számának méltán nevezhetjük.

6.

1 m. magas — 0. 37 m. széles zöldporondkő fogadmányi oltár; gyűjteményemben. Találtam 1858-ban az V-dik táblánkon látható nagyobbik fürdő épület Dd. pontján oldalára döntve épületanyagként béalazva. E feliratot közlöttem „Az erdélyi muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 28 lapján.

FORTVNÆ
 REDVCI·ÆL
 CELER·PRÆF·
 EQ·ALÆ·FRO
 NT·OB·RES
 TITVTIO
 NEM·BALI
 NEI·POSV†

⁶⁷⁾ Becker-Marquardt, i. m. IV. k. 16 l.; Pitiscus i. m. II. k. 274 l.; Pauly, i. m. III. k. 204 l.; Haliczky Antal, Acta litteraria Musei nationalis Hungarici. Budae, 1818. I. k. 297—310 l.; Seidl, Epigraphische Excuse, l. Wiener Jahrbücher der Literatur, Anzeige-Blatt 1844. 108. k. 27. s köv. l.; Arneth, Die neuesten Archäologischen Funde in Cilli, l. Sitzungsberichte der Phil. Hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaften. 1859. XXXII. k. 586. l.; Hofmann, Lexicon universale. Lugduni Batavorum, 1698. II. k. 172 és 518 l.

⁶⁸⁾ Olaszországban még eddig csak két *Epona*-emlék jött napfényre, Magyarországon csupán egy, a vácsi ismeretes, L. Orelli, i. m. 1792 sz. A pesti nemzeti muzeumban levő *Equeias* feliratu bronz szobor (L. Haliczky, *Equeias* Musei nationalis Hungarici, Acta litt. mus. nat. Hung. I. k. 297—310 l. és Cattaneo, *Equeiade monumento antico di bronzo del museo Nazionale Ungherese, considerato nei suoi rapporti coll'antichità figurata.* Milano, 1819) nem *Epona*t ábrázolja, mert *Epona* e név alatt nem tiszteltetett, sőt ily nevű istenség nem is létezett; nevét nem hogy megtalálnók még a legnagyobb felirati gyűjteményekben is, de bizonyosak lehetünk abban, hogy egyetlen feliraton sem fogjuk fellelni. Valószínű tehát Arneth abbeli nézete, hogy e felirat *Equeitas*nak levén olvasandó, e bronz régiség egykor valamely sulymérték lehetett (L. i. m. 585—586. l.

⁶⁹⁾ I. m. II. k. 2. r. 409. l.

⁷⁰⁾ Arneth, i. m. 580—585 l.; v. ö. Seidl, i. m. 27. s köv. l.

Fortunae Reduci Aelius Celer praefectus equitum alae Frontonianae ob restitutionem balinei posuit.

A **Visszatérő Szerencse**⁷¹⁾ egyike azoknak az istenségeknek, kiknek a rómaiak gyakran állítottak emléktárat. Ezért majd minden római telepedés romjaiban lehet találni Fortuna Reduxnak szentelt feliratos emlékköveket.

Mint III-dik fejezetünkben látók, e felirat szövege nagyon fontos az a.-ilosvai állótábor nagyobbik fürdő épülete építési korának meghatározására, sőt — mint lejjebb látandjuk — e meghatározás folytán az egész település történetére nézve.

E fogadmányi oltárt valószínűleg Severus Alexander uralkodása alatt a Kr. ut. 227—235-dik évek valamelyikében emeltette a tunger lovasság parancsnoka Aelius Celer.

7.

O. 25 m. magas — O. 9 m. széles töredéke egy zöldporondkő fogadmányi oltárnak; gyűjteményemben volt, de fájdalom elveszett. Találtam 1858-ban a IV-dik táblánkon feltüntetett praetorium c. szobája nyugoti külfala előtt mintegy 4 lábnyi távolságra. Közlöttem „Az erd. muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 29 lapján.

F O // // // // // // // // // // // // // //
R // // // // // // // // // // // // // //
S E // // // // // // // // // // // // // //
R // // // // // // // // // // // // // //
// // // // // // // // // // // // // //

E fogadmányi oltár töredék feliratából a Fortuna Redux néven kívül, melynek szentelve volt, egyebet valószínűséggel olvasni nem lehet.

8. *

O. 47 m. magas — O. 44 m. széles töredéke egy zöldporondkő fogadmányi oltárnak; gyűjteményemben. Találtam 1862-ben a castrumnak a III-dik táblánkon látható c. pontján.

ÆSCVLAPIΘH
GC·IVL·ATIANVS
// RÆFEQOBREST
// // // // // // // // // // // // // //

Aesculapio et Hygiae Cajus Julius Atianus [p]raefectus equitum ob resti[tutionem.....].

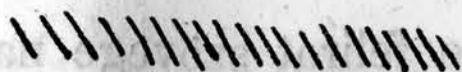
Sajnálunk kell, hogy e fogadmányi oltár alját meglelnem nem sikerülvén, nem tűnik ki tisztán, hogy C. Julius Atianus lovassági parancsnok a táborállomás melyik épületét javította ki, vagy állította helyre. Aesculapiusnak és Hygeának a gyógyászat isteneinek lévén azonban e fogadmányi oltár szentelve, valószínűleg ezt is valamelyik fürdő épület helyreállításáért, átvitt értelemben tehát a fürdésnek az egészségre gyakorlott közvetlen gyógyhatásáért, hálából emeltette C. Julius Atianus a gyógyisteneknek. Ugyan e célból volt hihetőképp a következő fogadmányi oltár is ugyanazon isteneknek felállítva.

9. *

O. 71 m. magas — O. 395 m. széles töredéke egy zöldporondkő fogadmányi oltárnak. Párkányzatán csillagok, ökörfejek s egy kettős fülű edény, közvetlenül a felirat felett pedig egy elnyult kígyó, a két istenség jelvénye, van domboruan faragva. Gyűjteményemben. Találtam 1862-ben az előbbi emlékkövel egy helyen.

⁷¹⁾ „..... Fortuna redux; ce qui se peut prendre activement pour la Fortune qui ramène l' empereur; et aussi pour la Fortune qui revient. Montfaucon, i. m. I. k. 2. r. 313. l.; v. ö. Pauly, i. m. III. k. 511. l.

ΑΣΚΛΗΠΙ
ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ
ΚΟΙΝΤΟΣ

Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγιᾶ Κοιντος [.....].

Miután Erdélyben mindeddig görög feliratu emlékkövet csak néhányat találtak, e csonka feliratot érdekessé főként görög szövege teszi. Kár, hogy a lovassági parancsnok nevéből [mert *Κοιντος* = Quintus] csupán a praenomen maradt fen. Valószínű, hogy ez a praefectus görög származásu volt.

Említők II-dik fejezetünkben, hogy a castrumban létezett praetorium déli szárnyán levő parancsnoki magán-fürdő frigidariuma az épület kijavításának sőt újraépítésének kétségtelen nyomát tünteti fel. Miután pedig mindkét emlékkövet a castrum területén, s nem a közbalneumok környékén találtam, azok valószínűleg a praetoriumban létezett parancsnoki magán- s nem a közfürdők helyreállításáért voltak az egészség védisteneinek szentelve.

10.

Fogadmányioltár. Találták a castrum nyugoti kapuja omladványai között. Elveszett. Közlötték Torma József⁷²⁾, és Neigebaur⁷³⁾.

NEMESI

A görög mythologia Nemesis-ét Fortuna-nak nevezte a római, s főként e név alatt tisztelte⁷⁴⁾; ez a fogadmányi oltár is ez okból valószínűleg Fortuna-nak volt egykor szentelve. Nem hibázom tehát, ha e feliratot így egészítem ki: *Deae Nemesi sive Fortunae*⁷⁵⁾.

Emléktáblák, ugynevezett császár-feliratok.

11.

O. 71 m. magas — 1. 16 m. széles, Kolozsvár környéki csigamészkö emléktábla; Bethlenben ifj. gróf Bethlen Ferencznél. Találták 1830-ban a castrum keleti kapuja romjai között. Feliratát hibáson közlötték Torma József⁷⁶⁾, Neigebaur⁷⁷⁾, Henzen⁷⁸⁾. A betüket ügyetlen köifaragó — quadratarius — metszette, ki az elébe tett mintát úgy látszik nem értette; a betűk s az öszszefonások kezdeties alakja illetőleg modora lépten nyomon elárulja az otromba vésőt.

IMP CAES MARCO
AVRELLIO ANTONINO
PIO FELICI AVG PARTICO
MAX BRITMAX PONT MAX
TRIBPOT XVI COS III OPTIMO
MAXIMO QPRINCIPIALAITVNG FRON
ANTONINIANANVMNIEIVS SEMPERA MERT DVOTA

⁷²⁾ I. m. I. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 134. l.
⁷³⁾ Dacien, aus den Ueberresten des klassischen Alterthums. Kronstadt, 1851. 237. l. 15. sz.
⁷⁴⁾ Pauly, i. m. V. k. 532. l.
⁷⁵⁾ V. ö. Gruterus, Inscriptiones antiquae totius orbis Romani. Cura Grævii. Amstelaedami, 1707. 80. l. 1. sz.
⁷⁶⁾ I. m. I. Nemzeti Társalkodó. 1831, I. k. 113. l.
⁷⁷⁾ Dacien. 237: 1.
⁷⁸⁾ Antichità della Transilvania, I. Bulletino dell' instituto di corrispondenza archeologica. Roma 1848. 188 l. és ugyan ö, Supplementa ad collectionem Orellianam. Turici, 1856. 6721.

Imperatori Caesari Marco Aurelio Antonino Pio Felici Augusto Partico Maximo Brittanico Maximo Pontifici Maximo tribunitiae potestatis decimum sextum consuli quartum Optimo Maximoque Principi ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana numini ejus semper ac merito devota.

Miután Caracalla császár a tribunitia potestast tizenhatodszor a Kr. ut. 213-dik évben viselte, kiviláglik, hogy az a.-ilosvai helyörség ezt az emléktáblát a Kr. ut. 213-dik évben állította szörnycsászárjának.

Hogy a legiok épp úgy mint segédhadaik a császároknak hizelegni óhajtván különösen Septimius Severus és Caracalla uralkodása óta melléknévül az uralkodó császár nevét vették fel, általában tudva ⁷⁹⁾, s erre nézve a daciai feliratokból is néhány például van; így többeket mellőzve egy vezeli feliraton, melyet Neigebauer hibáson közölt ⁸⁰⁾ az egykor ama környéken állomásozott ala I Hispanorum Campagonum magát az ifjabbik Philippus császárról Philippianának nevezte. Hogy a tungereknek egykor A.-Ilosván állomásozott ala-ja is követte e hízegő szokást, s osztály számához, nemzetiségi- és melléknévéhez még az uralkodó császár nevét is függesztette, e feliraton kívül érdekesen bizonyítja még következő felirataink is.

Úgy látszik, hogy e felirattal hasonértelmű, sőt ennek éppen másolata volt egykor a következő esonka emléktábla szövege is.

12.

O. 49 m. magas — O. 84 m. széles töredéke egy csigamészke emléktáblának; gyűjteményemben. E feliratos emlékkő hosszszas ideig levén A.-Ilosván egyház lépcsőjéül alkalmazva, a betű-sorok nagyobb része lekopott, a két végső sor pedig éppen egészen olvashatatlan. Hogy ezt az emléktáblát a tábor-állomás melyik pontján, és mikor találták, nem voltam képes megtudni. Minden esetre 1830-an innen került napfényre. Feliratát hibáson közölte Neigebauer ⁸¹⁾. A betűk ellentétben az imént közölt emléktábla betűivel igen csinosan, s szabályosan vannak faragva. E körülmény folytán s főként abból az okból, hogy kivételképp e tábla anyagja olyan fajtájú csigamészke, a milyent csak Kolozsvár környékén találhatni, valószínű, hogy azt mint császár-feliratot csinoság tekintetéből Patavissában vagy környékén készíttette egykor az a.-ilosvai helyörség, s erről aztán mint mintáról a csakugyan Kolozsvár környékéről hozott másik kökoczára ugyan azt a szöveget metszette fel az a.-ilosvai római quadratarius. Úgy gondolom, hogy a valóságot megközelitem, ha állítom, hogy miután a kezdeties másolat a castrum keleti porta decumana-ját díszítette, a hasonló szövegű mintaemléktábla az alváros ⁸²⁾ köz épületeinek valamelyikébe volt békészítve.

IMP CAES MAR AR AN
PIO FELICI AVG PART
BRITMAX PONT
T VICO S III

Imperatori Caesari Marco Aurelio An[tonino] Pio Felici Augusto Part[ico Maximo] Brittanico Maximo Pontifici [Maximo] t[ribunitiae po]t[estatis X] VI consuli IIII

Ez emléktáblának is a készitési korát Kr. ut. 213-dik évre tehetni; mert habár rajta a tribunitia potestas évszámát tisztán nem is lehet kivenni, de miután Caracalla a Kr. ut. 213-dik évben lett negyedszer consul, s éppen e consulatus van feliratunkon megjelölve, táblánk készitési korát a 213-dik évnél előbbre nem tehetjük; viszont hátrábra sem, mert a Germanicus Maximus czimet Caracalla a germanokon képzeletileg vett győzelmé folytán Kr. ut. 213-dik évben vette fel ⁸³⁾, e czím pedig emléktáblánkon nem fordul elé, holott pedig ha például ez a 214-dik évben lett volna emelve, az imperator új czíme minden bizonynyal meg lenne rajta nevezve, miután a tetszeni vágyó hadsereg a császári czimadásokban mindig alázatosan pontos szokott lenni. Ezekből kitetszik, hogy a részben hiányzó tribunitia potestast XVI-ra kell kiegészíteni.

⁷⁹⁾ Henzen. Bulletino 1848. 189. l. és Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. L. Rheinische Jahrbücher der Alterthumswissenschaft. XIII. K. Különnyomat 49. l.

⁸⁰⁾ Dacien, 55: 18.

⁸¹⁾ Dacien, 236: 10.

⁸²⁾ L. II-dik táblánk C betűjét.

⁸³⁾ Arneht, Synopsis numorum Romanorum, qui in Museo C. R. Vindobonensi adservantur. Vindobonae, 1842. 135. l. v. ö. Aelius Spartianus, Antoninus Caracallus X. fej. és Pauly, i. m. II. k. 142. l.

1. 16 m. magas — 0. 84 m. széles zöldporondkő emléktábla; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a II-dik táblánk C betűje alatt megjelölt alváros romjai között. Feliratát nem minden hiba nélkül közölték Torma József ⁸⁴⁾, Neigebaur ⁸⁵⁾, és Henzen ⁸⁶⁾.

IVLIAE·MAMEAE·AV
 GVSTAE·MATRI·SAC
 TISSIMI·IMP·CAES·
 SEVERI·ALEXANDRI·
 AVG·ET·CASTRORUM
 SENATVSQVE·ALA·
 FRONTONIANA·ALE
 XANDRIANA·EX
 QVAESTVRA·SVA·
 DEDICANTE·
 ///SDI·DOMITIA
 ///EG·AVG·PR·PR·

Juliae Mameae Augustae Matri Sanctissimi Imperatoris Caesaris Severi Alexandri Augusti et Castrorum senatusque, ala Frontoniana Alexandriana ex quaestura sua dedicante [Ja]sdiu Domitia[no] legato Augusti propraetore.

Ez emléktábla Severus Alexander császár uralkodása alatt Kr. ut. 222—235-dik évek valamelyikében emeltetett a császári anyának Julia Mamaeanak.

A *mater castrorum, castrorum senatusque, castrorum senatus ac patriae* oly hizelgő czimek, melyekkel az anyacsászárnékat gyakran ruházták fel. Legelőször az ifj. Faustínát Marcus Aurelius nejtétették e czímmel ⁸⁷⁾; a későbbi anyacsászárnékat pedig főként Julia Domnán kezdve már gyakrabban tisztelték meg avval ⁸⁸⁾.

Az *ex quaestura* kifejezés gróf Borghesi és Henzen véleménye szerint *ex questu* helyett van feliratunkon használva, s azt fejezi ki, hogy ezt az emléktáblát az a.-ilosvai lovasosztály hadi zsákmányából vagy nyereségéből emeltette Julia Mamaeanak Jasdius Domitianus Dacia kormányzója idejében ⁸⁹⁾. Hogy tehát tungereink Severus Alexander uralkodása alatt valószínűleg a barbarokkal háborút folytattak s ellenük szerencsével is küzdöttek, onnan gyaníthatjuk, hogy feliratunk hadi zsákmányról szól. És így ez emlékkő tanúsága folytán nem írhatjuk alá Vass József állítását, hogy Dacia Severus Alexander egész uralkodása alatt békenapokat élvezett ⁹⁰⁾, sőt ellenkezőleg úgy ez, mint szintén a következő felirat is a barbarok s a daciai római csapatok közötti villongásokról tanuskodik, mely ellenségeskedéseket aztán valószínűleg a barbarok legyőzése végleg megszüntetett.

Jasdius Domitianus Dacia propraetorának nevét legelőször e felirat említette meg, s általában csak is ezen s a következő feliraton olvashatni e férjfi nevét, mely mindeddig más daciai feliraton nem fordult elő ⁹¹⁾. Felirattani szerencsének nevezhetni, hogy e propraetor nevéből épp azon rész maradt meg e feliraton épségben, a mely a következő feliraton le van törve; viszont, hogy azt a részt, mely ezen a feliraton csak töredékesen látható, a következőn teljesen lehet olvasni. Propraetorunk érdekes nevének kiegészítését tehát csupán a szerencsés véletlen tette lehetővé.

⁸⁴⁾ I. m. l. Nemzeti Társalkodó XI. 1831. I. 124. l.

⁸⁵⁾ Dacien, 235: 4.

⁸⁶⁾ Bulletino. 1848. 188. l. és Orelli-Henzen, 6720.

⁸⁷⁾ Julius Capitolinus, M. Ant. Philosophus XXVI. fej. Arneth, Synopsis num. rom. 110. l.; Orelli, 866.

⁸⁸⁾ Arneth, i. m. 131. l. Gruternél s Orellinél pedig számtalan ezt bizonyító példát láthatni.

⁸⁹⁾ Henzen, Bulletino 1848. 189, l.; Orelli-Henzen, 6719. 2.; v. ö. Hofmann, Lexicon universale III. k. 982 l.

⁹⁰⁾ Erdély a rómaiak alatt. Koleszvár, 1863. 75 l.

⁹¹⁾ Két Jasdius nevét, Domitianus-unkét, és-né egy Rómában nem régen lelt emlékkő említi meg. L. Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica. Roma, 1852. 315 l.; és Canina, Via Appia 114 l.

O. 55 m. magas — O. 59 m. széles töredéke egy zöldporondkő emléktáblának; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum napnyugoti kapuja romjai között. Feliratát hibáson közölték Torma József ⁹²⁾, Neigebaur ⁹³⁾ és Henzen ⁹⁴⁾.

//
 // MOQVE · PRINCI --
 // GENTIIS · EIVS · AVCTA
 // RALITATIBVSQVE · DI
 // A ALA FRONTONIANA ·
 // ANDRIANA · EX · QVÆSTRÆ
 // DEDICANTE IASDIO
 // TIANO · LEC · AVC · PR · PR ·

[Imperatorī Cæsari Marco Aurelio Severo Alexandro Pio Felici Augusto Optimo Maxi]moque Princi[pi indul]gentiis ejus aucta[libe] ralitasque di[tat]a ala Frontoniana [Alex]andriana ex quaestura [sua] dedicante Jasdio [Domi]tiano legato Augusti propraetore.

Ha e felirat végsorai nem is lennének az előbbi feliratéival hasonértelműek, s ha tehát az analogia folytán bizonyos nem is lenne, hogy ezt a feliratot is Severus Alexander idejében emelték, kétségen kívülé tenné ezt az Alexandriana melléknév, melylyel az a.-ilosvai tunger helyőrség jeles fiatal uralkodóját valamely tőle nyert kegyért ruházta fel. Következéleg e felirat is Kr. ut. 222 - 235-dik év valamelyikéhez sorozandó.

Eddig tehát csak négy ugynevezett császárfelirat került az a.-ilosvai romokból napfényre; a mi számarányilag nem nagy eredmény ugyan, de miután a belőlök nyert adatok — melyeket végső fejezetünkben fogunk idő- s sorrendileg feltüntetni — e telepedés sőt részben Dacia történelmére nézve is helyi fontossággal bírnak, azokat a császárfeliratokban úgy sem eléggé gazdag daciai római felirati-gyűjtemény valódi nyereségeinek lehet nevezni.

S í r e m l é k e k.

Az a.-ilosvai római táborállomás romjaiban lelt feliratos műemlékek legnagyobb része — mint látandjuk — síremlékekből áll; s noha rendszeren a sírkőfeliratok a római felirattannak nem igen becses forrásait képezik, de miután felfedezett sírkő-felirataink néhányuk kivételével az A.-Ilosván állomásozott tunger lovassághoz tartozott katonák nevén kívül rangjokat is megnevezik: a római segédlovasságnál használatban volt tisztí rangfokozatok sorozatának meghatározhatása végett nagy érdeket elvitatunk még sem lehet. E felett néhány eredeti tunger név is fordulván e feliratokon elé, az erdélyi Corpus Inscriptionumhoz érdekes számokat szolgáltatnak.

2. 43 m. magas — O. 37 m. széles, és 2 m. magas — O. 42 m. széles darabjai egy zöldporondkő síremléknek; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum nyugoti kapujánál. Feliratát hibáson közölték Torma József ⁹⁵⁾ és Neigebaur ⁹⁶⁾. E síremléket egykor szándékosan kettémetszették, s a mindkét darabon látható párkányszatból és főként a végökön szemlélhető kerek lyukakból következtetve valószínűleg már a rómaiak idejében a nyugoti kapu szárnyának küszöbeiül vagy szemöldeiül szolgáltak; legalább e darabokat a kapu jobb és balfelén felásatásokkor már ily állapotban találták meg.

⁹²⁾ I. m. I. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 124. l.

⁹³⁾ Dacien, 235: 5.

⁹⁴⁾ Bulletino, 1848. 188. l., és Orelli-Henzen, 6719.

⁹⁵⁾ I. m. I. Nemzeti Társalkodó, 1831. I. k. 133. l.

⁹⁶⁾ Dacien, 236: 6 és 7.

D
 C·V·V·LIS
 V·E·EX·A·Æ
 FRONT·AN
 L·E·V·A·IAN·S
 E·H·V·V·X·N
 II·E·MESI·VII·
 V·L·Æ·T·L·V·S·
 D·A·S·A·SA
 TVRNI·S·DVE
 D·E·BA·N·BVS
 FRATR·NTIS
 S·S
 B·M

Dis [Manibus] Cajus Valerius V[ita]lis veteranus ex [decurione] alae Frontonianae [vixit] annis 50, et Valerius V[it]alianus filius hujus vixit [annis] 2 et mensi[bus] 7, Valerius Laet[il]lus decurio alae supra [scriptae; Valerius Saturni]s duplarius decuriae ejusdem ba[re]ntibus (igy!) fratr[ique] pie[ntissi]m[is] bene merentibus.

Decurionak a 28—32 lovasból álló lovas-csapat — turma —, s a 10 lovasból álló decuria parancsnokát nevezték ⁹⁷⁾; rangfokozata a mai hadnagyéhoz állott legközelebb.

Veteranus ex decurione anynyit teszen, hogy az illető mint decurio szolgálati éveit kitöltvén a veteranusok közé soroztatott.

Duplariusnak pedig azt a római katonát nevezték, a ki zsoldján kívül még egy terményadagot, vagy pedig még egy egész, s így két zsoldot húzott ⁹⁸⁾. A duplarius rangfokozatára nézve közvetlen a decurio után következett, s a sesquiarius-t előzte meg ⁹⁹⁾.

16. *

O. 83 m. magas — O. 58 m. széles töredékei egy tizenöt darabba törött zöldporondkő síremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

D M
 B·O·N·O·S·A
 X·L·I·I·V·A·L·V·A·L·E
 E·E·X·D·E·A·F·R·O·
 G·I·P·I·E·N·T·I·S·S·I·M·A·E
 M·F·C·

Dis Manibus [.....] Bonosa [vixit annis] 42, Valerius Vale[rianus] veteranus ex decurione alae Frontonianae [conju]gi pientissimae [bene] merenti faciendum curavit.

⁹⁷⁾ Zell, i. m. II. k. 310. l.; v. ö. Kellermann, i. m. 106 sz., Orelli, 3476, Becker-Marquardt, III. 2. k. 460. l.; Pauly, IV. k. 861. l.

⁹⁸⁾ Becker-Marquardt, III. 2. k. 426. l.; Zell, II. k. 316 és 318. l.; Pitiscus II. k. 75. l.; Sponius, 262. l.; Pauly, II. k. 1281. Duplarius-nak neveztetett még az a római katona is, a ki kettős fegyverzettel volt ellátva. Orelli, 3481.

⁹⁹⁾ Zell, II. k. 310 és 317. l.; Kellermann, 106 és 113 sz.; Orelli, 3476. sz.; Becker-Marquardt, III. 2. k. 460 l.

17. *

O. 26 m. magas — O. 89 m. széles töredékei egy hat darabba törött zöldporondkő siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

IVL·ANSVETAVIX
 AN·XIII·VAL·VALERIAN
 VET·EX·DE
 AE

[Dis Manibus] Julia [M]ansveta vixit annis [X]XIII, Valerius Valerian[us] veteranus ex decurione [alae Frontoniana filii]ae.....

18. *

1. 46 m. magas — O. 40 m. széles töredékei egy zöldporondkőből faragott siremléknek, mely tizennégy darabba van eltöredve. E siremlék tetején lovon ülő férjfi dombormivű alakja látható; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

AVRDEC
 VIX
 ME
 MA
 VIX·AN
 AVRDE
 DEC·ALAE
 T·NA·M
 SIMISPO

[Dis Manibus] Aurelius Dec[imus(?)] vixit [annis.....] Me..... Ma..... vixit annis Aurelius De[cimianus(?)] decurio alae [Frontoniana filii] tina m[ater filii] simis po[suit bene merentibus]

19. *

O. 22 m. magas — O. 22 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

·X X
 X II
 SIG

..... 20 22 sig[nifer]

A signifer, vagy vexillarius a turma zászlótartója volt, ki a rendesen vörös zászlót — flammula — hordozta ¹⁰⁰⁾; altiszti rangfokozata a decurioétól harmadik volt, s e szerint a sesquiplarius után következett ¹⁰¹⁾.

¹⁰⁰⁾ Becker-Marquardt, III. 2. k. 460, 422. l. és 267—268. l. 1468—1469 megjegyzés; Pauli, VI. k. 1182—1183. l.
¹⁰¹⁾ Kellermann, 106 sz.; Zell, II. k. 310. l.; Orelli, 3476 s. köv. sz.

20. *

1. 11 m. magas — O. 87 m. széles zöldporondkő síremlék, melynek különálló és O. 81 m. magas — O. 85 m. széles ketté törött tetőzetén poharat tartó szakállas férfi ifju nő és kis gyermek domboru mellképei, ezeken feljül pedig két oroszlán s köztök fenyőalma domboruan faragott ábrái láthatók; magán pedig a síremlék letörött felső végén három lábu asztal előtt széken ülő s ölében kis gyermeket tartó csonka női alak szemlélhető. Gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk P pontján.

D · M

AVREL·THEMAES·LIBRAR
 AL·FRONTO·VIXIT·ANNIS
 50·ET·AELIA·IVLIA·CONIUG·ET
 AELIA·PVPVLA·VIXIT·ANNIS
 II·AVRELVS·THEMENTI·AVS
 FILIVS·PARENTIBVS·BENE
 MERENTIBVS·POSVIT

Dis Manibus Aurelius Themaes librarius ale Frontoniana vixit annis 50, et Aelia Julia conjugii [conjunx helyett] et Aelia Pupula vixit annis 2, Aurelus (igy!) Thementianus filius parentibus bene merentibus posuit.

Librarius-nak azt a római katonát nevezték, a kire mint irnokra a katonák névlistájának, vagy az őket illető irományoknak vezetése volt bízva¹⁰²⁾. A librarius alae lovassági altiszt volt, kinek rangfokozata a decurioétól hatodik volt¹⁰³⁾, s állását a mai számoló őrmesterével, vagy alsóbb rendű katonai számtisztével lehetne összehasonlítani.

Aurelius Themaes neve jóformán tenger hangzású; fia Aurelius Thementianus neve már latinizálva volt.

E síremlék mellett találtam a XII-dik táblánk 2 s 3 számja alatt látható bronz-lámpásokat, s Severus Alexander császárnak egy a Kr. ut. 231-dik évből származó kitünő épségben megmaradott sestertiusát¹⁰⁴⁾. Valószínű tehát, hogy Aurelius Themaes Severus Alexander uralkodása végső felében, tehát a Kr. ut 231—235-dik évek valamelyikében — a sestertius épségéből következőleg — tán éppen a 231-dik vagy 232-dik évben halt el, s fia ugyanakkor emeltette neki e síremléket.

Sajátságos jelenet, hogy e síremlék egész felülete mészüledékkel — sinterrel vagy mészpattal van bévonva. Miután ez üledéket csak oly folyton folyó víz szokta lerakni, melyben mészrészecskék vannak: érdekes lenne tudni, hogy mi ok folytán rakodott le ez az üledék a síremlékre, mely a castrum körfala előtt semmiféle folyóvíz hatásának kitéve nem lehetett.

21. *

O. 57 m. magas — O. 85 m. széles, és O. 36 m. magas — O. 395 m. széles töredékei egy zöldporondkő síremléknek; gyűjteményemben. Ez az emlékkő egykor mint párkány, jobban fölep — capitulum — oszlopokon nyugodhatott. Alján két félkörű kivágás látható. A kivágások által alakult három lenyúló vég az oszlopok fölepjét alkotta. A közbülső lenyúló vég felett szakállas férfi-(Mars vagy Hercules?) fő van féldomboruan kifaragva. A síremlék, melynek — mint mondók — tetejét alkotta e feliratos kő egyike lehetett állótáborunk legszebb műemlékeinek, s az egész valamely kápolna alakú épületet alkothatott. Az egykori oszlopokat s az épület kiegészítő részeit fellelnem nem sikerült. Találtam 1863-ban II-dik táblánk P pontján.

//////NIRVSVEI//////TANN·X//////
 //////NECONIVN//////SEPTVIN//////
 //////NDVMVOLVN//////TESTAT·//////

¹⁰²⁾ Librarius legionis erat ille, penes quem liber, in quo illius legionis omnes milites descripti erant; vel qui in libros referebat rationes ad milites pertinentes. Pitiscus, II. k. 457 l.; v. ö. Becker-Marquardt, III. 2. k. 421. l.
¹⁰³⁾ Kellermann, 106. sz., Orelli, 3476 sz.; Zell, II. k. 310. l.
¹⁰⁴⁾ L. éremlaistromunk 103. sz.

[.....]nirus vet[eranus vixi]t annis X [.....]ne conjun[x et.....] Septimius Sin[..
 secu]ndum volun[tatem] testato[r]is

22. *

1. 25 m. magas — O. 44 m. széles töredékei egy zöldporondkőből faragott síremléknek, mely hat kisebb nagyobb darabra van töredeztve. Az emléktetején jobb kezében poharat tartó szakállas férjfi dombormivű mellképe látható; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a fentebbi síremléktől éjszak felé a castrum körfala mellett.

//////
 //// IVSVET.
 //// S·L·AVR.
 //// ANVS·FIL.
 //// M

[Dis Manibus]ius [vagy ...nus] veteranus [vixit anni]s 60, Aurelius [.....] anus fi-
 lius [patri pientissi]m[o], [vagy patri bene] m[erenti sat].

23. *

1. 17 m. magas — O. 83 m. széles zöldporondkő síremlék; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum déli külfala előtt az O ponton.

D · M
 COCCEIVS · IVLIVS ·
 EQ · A · FRONT · STIP · VII
 VIX · AN · XXVII ·
 PRIMVS ·
 H · F · C ·

Dis Manibus Coccejus Julius eques alae Frontonianae stipendiorum 7, vixit annis 27, Primus heres faciendum curavit.

Eques-nek a római lovasságban szolgáló közvitézt nevezték.

Stipendium átvitt értelemben az illető római katona azon szolgálati éveit jelenti, melyeket tetteges szolgálatban már letöltött ¹⁰⁵⁾.

24.

1 m. magas — O. 58 m. széles zöldporondkő síremlék; A-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találtak 1830-ban a castrum éjszakkéleti bástyája előtt. Feliratát hibásan közölték Torma József ¹⁰⁶⁾, és Neigebaur ¹⁰⁷⁾.

D M
 CITTIVS · IOIVAI
 EQ · A · FRO · S · XI
 VIX · AN · XXVI
 IVSTVS · E · A · E ·
 HER · E · FRAER
 F · C ·

¹⁰⁵⁾ V. ö. Becher-Marquardt, i. m. III. 2. k. 286 és 338. l.

¹⁰⁶⁾ I. m. I. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 132. l.

¹⁰⁷⁾ Dacien, 237: 13. sz.

Dis Manibus Cittiui Joivai [filius] eques alae Frontonianaе stipendiorum 16 vixit [an]nis 36, Justus eques alae ejusdem heres et frater faciendum curavit.

Úgy a fiu mint az atya neve barbar hangzásu, valószínűleg specialis tungér név.

25. *

O. 73 m. magas — O. 60 m. széles hat darabra törött zöldporondkő síremlék, tetején egy lovon ülő alarius ábrája és egy női mellkép domboruan faragva látható; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a II-dik táblánkon látható O ponton.

D · M · S ·
AEL QVADRAT
VS · EQAIAEFRO
NTONTANE · T ·
VAL // // // AN // // //
// // // // // // // // // // // //

Dis Manibus sacrum Aelius Quadratus eques aiae (alae helyett) Frontontane (Frontonianaе helyett) Titus Val[erius vagy Valerianus vixit] an[nis]

26.

Síremlék, melynek feliratát Torma József¹⁰⁸⁾ és Neigebaur¹⁰⁹⁾ közölték, de a mely elveszett. Másolatát néhai atyám azon eredeti jegyzetéből adom, melyet ő e síremlék felásatásakor 1830-ban a hely színén vett.

D M
APON // // // // // // // // // // // //
EQVESALAE // // // // // // // // // // // //
VIXALAPONIA // // // // // // // // // // // //
TELEIVSPATRI // // // // // // // // // // // //
POSERVNT
B M

Dis Manibus Apon[us] eques alae [Frontonianaе] vixit annis 50 Apon[us] A[pollinaris?] et Lelius patri [carissimo] posuerunt bene merenti.

27.

1. 51 m. magas — O. 61 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek, melynek felső részén három alak s más faragványok láthatók; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum keleti kapuja romjai között. Feliratát hibásan közölték Torma József¹¹⁰⁾ és Neigebaur¹¹¹⁾.

/// M
// // // // // // // // // // // // // // // // //
// // // // // // // // // // // // // // // // //
// // // // // // // // // // // // // // // // //
// // // // // // // // // // // // // // // // //
// // // // // // // // // // // // // // // // //

¹⁰⁸⁾ I. m. l. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 132. l.
¹⁰⁹⁾ Dacien, 237: 14. sz.
¹¹⁰⁾ I. m. l. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 133. l.
¹¹¹⁾ Dacien, 236: 9. sz.

[Dis] *Manibus* [.....] *Mucaporis* [equis(?) alae] *Frontoniana* [vixit annis] 3, *Aelius*
Mu[capor decurio(?) a]l[ae ejusdem] [.....].

28. *

O. 87 m. magas — O. 77 m. széles zöldporondkő síremlék töredéke; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

//////
 EQ·ALAE
 N·ICSTVSESTVIX
 T·ANNSSXXXMVC
 APVISCOMGIBENE
 MERE†POSVT

[Dis Manibus] *eques alae* [Fro]ntoniana*e* ic(hic helyett) *situs est vixit annis 40,*
Mucia Apuis[sa(?)] *conjugi bene merenti posuit.*

Ha olvasásom helyes, *Mucia Apuisa* elég barbar hangzású női név lenne. Valószínűleg azonban *APVIS* metszési hiba a már gyakoribb *APVSI* = *Apusia* s még inkább *Apusidia* helyett ¹¹²⁾.

29. *

O. 14 m. magas — O. 21 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala előtt.

//////
 //// EN
 //// AE·FRO
 //// X!!!VI

[Dis Manibus Val]en[tinus eques al]ae Fro[ntoniana]e stipendiorum] 13, vi[xit annis
]

30. *

O. 25 m. magas — O. 27 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban az előbbi mellett.

////
 //// SN
 //// AL
 ////

[Dis Manibus]sn[ius eques] la[ae Frontoniana]e.....].

31. *

O. 21½ m. magas — O. 13 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek(?); gyűjteményemben. Találtam ugyanott.

//////
 //// G·
 //// EM
 //// STER
 ////

[.....]g [.....]em [.....magi]ster [.....].

¹¹²⁾ Ehez hasonló neveket Gruternél láthatunk; például *Apusidia* mint előnév 379: 5. sz., *Apusius* és *Sextus Apusius* 912: 15, 902: 4, 1091: 3, 1110: 7. sz.

Tudtom szerint a római lavasságnál oly tiszti állomás, melynek tulajdonosát valamely elhivatása folytán magister névvel jelölték volna meg, nem létezett. A felirat csonkasága miatt nem lehet elhatározni, hogy általában helyes-e olvasásom?, s ha helyes hogy miféle rangfokozatu polgári tisztség lehetett a magisterség egy helyhatósági hivatalokat merőben nélkülöző katonai állótáborban.

32. *

O. 96 m. magas — O. 52 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkő síremléknek gyűjteményemben. Találtam 1862-ben II-dik táblánk Q pontján.

D
 POMPE
 VIXA
 N
 EL·FRONIME·VM
 E·IVL·AMMIA·V
 ANTONIVS·MEM
 S B M

Dis [Manibus] Pompe[.....] vixit a[nnis et] n[... vixit annis.... Aur]elia Fronime Um[....] et Julia Ammia U[m..... et] Antonius Mem[..... parentibus] suis bene merentibus

33.

1. 79 m. magas — O. 88 $\frac{1}{2}$ m. széles zöldporondkő síremlék, melynek tetején háromlábú asz; tal előtt széken ülő s poharat tartó nő, szakállas férfi, s egy kis gyermek dombormivű mellképe látható. Bethlenben ifj. gróf Bethlen Ferencznél. Találták 1834-ben, de hogy a castrum melyik részén, nem tudhattam meg. Feliratát hibásan közölte Neigebaur ¹¹³⁾.

D M
 CALPVR·MACRI
 NAVIX·ANXL
 AEL·RESPECTVS
 CONI·B·M·P.

Dis Manibus Calpurnia Macrina vixit annis 40, Aelius Respectus conjugii bene merenti posuit.

34. *

O. 65 m. magas — O. 54 m. széles zöldporondkő síremlék; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

D M
 AEL·MERCURI
 VS·VIX·ANN·XXXX
 AEL·RVFILLA·VIX
 ANNIS·VIII·AEL
 PVBLIVS·VIX·AN
 VI
 NENNIA·IANVA

¹¹³⁾ Dacien, 237: 12. sz.

Dis Manibus Aelius Mercurius vixit annis 40, Aelia Rufilla vixit annis 9, Aelius Publius vixit annis 6, Nennia Janua[ria.....].

35. *

O. 66 m. magas — O. 60 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkő siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala előtt II-dik táblánk P pontjától éjszakra.

///
///
/// OVINVS.
/// IX·AN·II·M
II·AVRCASTOR
POSVIT

[Dis Manibus J]ovinus [v]ixit annis 2 mensibus 2, Aurelius Castor posuit.

36. *

1. 80 m. magas — O. 43 m. széles töredékei egy három darabba törött zöldporondkő siremléknek, melynek felső részén poharat tartó nő és gyermek domboru mellképei láthatók; a harmadik alak letörött. Gyűjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

D ·
AVGV
ANN·III
AVR
VP·F

Dis [Manibus] Augu[rinus vixit] annis 3 [mensibus...], Aur[elius]up[ius (?)] f[aciendum curavit].

37.

Zöldporondkő siremlék; gyűjteményemben volt, de elveszett. Találtam a castrum keleti körfal előtt a P ponttól éjszakra. Közlöttem „az erd. muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 29 lapján.

D
CIVL
ETDA
///

Dis [Manibus] Cajus Jul[ius] et Da[.....].

38. *

O. 29 m. magas — O. 11 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban az előbbivel egy helyt.

///
/// GII ·
/// XXX
/// CM

[Dis Manibus]gi[.....] 50 [.....] faciendum] curavit monumentum.

39. *

O. 28 m. magas — O. 25 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményem-
ben. Találtam 1862-ben II-dik táblánk Q pontján.

ARANTVS
 DISTE

[Dis Manibus Am[arantus (vagy Carantus ¹¹⁴) [..... He]diste ¹¹⁵) [.....].

40. *

O. 30 m. magas — O. 36 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkő siremlék-
nek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala előtt a P ponttól éjszakra.

AEL·A
 AN

Dis [Manibus] Aelius A[lexander (?) vixit] an[nis.....].

41. *

O. 12 m. magas — O. 32 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményem-
ben. Találtam 1863-ban az előbbivel egy helyt.

ANI
 DI

[Dis Manibus vixit] ann[is mensibus....] di[ebus.....].

42. *

O. 40 m. magas — O. 30 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményem-
ben. Találtam 1863-ban ugyanott.

T
 DI

Dis [Manibus] Titus [.....].

43. *

O. 19 m. magas — O. 23 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményem-
ben. Találtam 1863-ban ugyanott.

BET
 AT

[Dis Manibus Fa]b[ius] et [.....] At[.....].

¹¹⁴) Carantus, l. Gruter 674: 13 sz.

¹¹⁵) Hediste, l. u. a. 754: 14, 788: 3. sz.

44. *

O. 34 m. magas — O. 21 m. széles töredéke egy zöldporondkőből faragott siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

//////
 //// T A V ////
 //// P

[Dis Manibus]t Au[relius] posuerunt.

45. *

O. 19 m. magas — O. 17 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

//////
 //// X ////
 //// M A ////

[Dis Manibus vixit annis]1[.....] mater [.....],

46. *

O. 45 m. magas — O. 31 m. széles töredéke egy zöldporondkő siremléknek, melyen női mellkép fele része domborúan faragva látható; gyűjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

/// M

//////

[Dis] manibus [.....].

47.

1. 18 m. magas — O. 80 m. széles zöldporondkő siremlék; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Hogy mikor, s a telepedés melyik pontján találták, tudni nem lehet. Feliratát nem minden hiba nélkül közölték Torma József¹¹⁶⁾ és Neigebauer¹¹⁷⁾.

D · M
 AVREL·IVSTIN
 EQVES·N·P·P
 VIX·AN·XL
 AVREL·MAXI
 TVS FRATER·
 ET·HERES·FC·

Dis Manibus Aurelius Justinus eques numeri Praetorii Pii [vagy Praetorianorum Piorum] vixit annis 40, Aurelius Maximus frater et heres faciendum curavit.

Felirati leleteink között csupán ezen fordul elé az ala Frontonianán kívül más segélyosztály neve; e miatt tehát bizonyára egyike helyi felirataink nevezetesebb számainak.

A numerus főnévvel a római segélyhadaknál gyakran a cohorsot vagy ala-t jelölték meg; ez okból numerus annyi mint cohors vagy ala¹¹⁸⁾. Minden oly esetben tehát, midőn valamely felirat az osztály nevét numerus-sal fejezi ki, óvatosan kell megvizsgálni, hogy alatta gyalog-cohorsot, vagy lo-

¹¹⁶⁾ I. m., I. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 131. I.

¹¹⁷⁾ Dacien, 236: 8. sz.

¹¹⁸⁾ Pauly, IV. k. 866 l.; Zell, II. k. 312—313. I.

vas-alát kell-é keresnünk; mivel e szoros megkülönböztetés mellözése másként kitisztázhatatlan zavarokra adna alkalmat.

Hogy feliratunk numerusa alatt lovasosztályt — ala-t — kell értenünk, az előrebocsátott eques vilá-gossá teszi. Látjuk tehát, hogy feliratunk e tekintetben nem gördit elénkbe jelentős akadályokat ¹¹⁹⁾.

A szövegben tehát csupán a kettős P betű lenne rejtélyszerű, ha e miatti zavarunkból egy igénytelen téglabélyeg nem segítene ki. A szamosujvári római állótábor romjaiban ugyan is 1859-ben egy római járdatégla darabot találtam, melynek bélyegén e betűk A II P fordulnak elő. Én e betűket így olvastam: ala II Prætoria ¹²⁰⁾, s úgy hiszem, hogy nem roszul. Domitianus császárnak egy a Kr. ut 85-dik évből származó becsületbeli bocsátványában ¹²¹⁾ oly segély-hadosztályok nevei fordulnak elé mint Lucius Funisuianus Vettonianus pannoniai hadcsapatjaihoz tartozók, melyeket a Trajanus ural-kodása utáni időkben szinte mind felleltünk Daciában; így az ala I Arvacorum egy az erdélyi mu-zeumban levő bélyeges téglá bizonyága szerint Hévizen; az ala Frontoniana mint látjuk Alsó-Ilosván; az ala Siliana Szucságban ¹²²⁾; a cohors I Brittanica miliaria Alsó-Ko-sályban ¹²³⁾; a cohors I Alpinorum Veczelen ¹²⁴⁾, és egy az erdélyi muzeumban levő bélyeges téglá tanúsága szerint Sóvárardon ¹²⁵⁾; a cohors II Hispanorum Kis Sebesen ¹²⁶⁾ állomásozott. Miután tehát Domitianus becsületbeli bocsátványának e segélyosztályai között a kérdéses ala Prætoria is előfordul, nem joggal állithatjuk-é, hogy miután az ala Prætoria társosztályai időfolytán szinte mind Er-délyben s közzülök több éppen Szamosujvár — fentemlitett bélyegestéglánk lelhelye — szomszédjában állomásozott: Domitianus becsületbeli bocsátványának ala Prætorijája szamosujvári téglánk bélyegének ala I Prætorijával azon egy?, s ennek folytán ha éppen nem is bizonyos, de nem valószínű-é, hogy a szamosujvári lovas az innen 4¹/₄ mfre fekvő Alsó-Ilosván halt- s temettetett el? s hogy eképp ama becsületbeli bocsátvány ala Prætorijája, a szamosujvári téglá-bélyeg Ala I Prætorijája s feliratunk numerusa egy s ugyanazon lovasosztályt jelöli meg?

Csaknem bizonyosnak tartjuk tehát, hogy feliratunk N. P. betűi alatt numerus = ala Prætoria-t kell értenünk.

Feliratunk másik P betűje alatt valószínűleg a Pia melléknév rejlik, a melylyel — mint tudjuk — gyakran számos római hadosztály, csapat stb. élt.

Aurelius Justinus siremlékének rejtélyes harmadik sorát tehát így lehet kiegészíteni: eques numeri Praetorii Pii, vagg Praetorianorum Piorum.

Olvasásunk s hozzávetéseink helyes voltát avval az ellenvetéssel, úgy hiszszük, nem lehet két-ségbe hozni, hogy mivel Domitianus becsületbeli bocsátványában e lovasosztály ala Prætorianak, a sza-mosujvári téglabélyegen ala I Prætorianak s feliratunkon numerus Prætorius Piusnak neveztetik: e ne-vek egymástól különböző hadcsapatokat jelölnek meg. Tudnunk kell ugyan is egyfelől, hogy a segély-osztályoknak főként melléknévei a téglá-bélyegeken hely szűke miatt szinte mindig kihagyásokkal van-nak felmetszve ¹²⁷⁾; másfelől pedig nem kell felednünk, hogy a segélyosztályok melléknéveiket külön-böző időkben vevén fel vagy veszítvén el, hol több hol kevesebb melléknévvel s nagyobb vagy kisebb számjeggyel voltak megjelölve a szerint t. i. mint a hogy azokat nemzetbelieik később alakított más osztályaitól, vagy név- és számrokonaiktól meg kellett különböztetni; vagy mint a hogy illető mellékne-vökkel hűségök vagy vitézségök stb. folytán kitüntetve lőnek; vagy végül a szerint, mint a hogy néáltalán valamely név- és számrokonuk valami ok folytán fel —, illetőleg elosztatva lőn, mely esetben aztán könnyen megtörtént, hogy számjegyeket mint szükségfelett el- s kihagyták ¹²⁸⁾.

A megjelölt eseteket tehát véleményem szerint egyforma erősséggel alkalmazhatjuk a Domitia-

¹¹⁹⁾ Fájdalom azonban, hogy nem nagy az oly római feliratok száma, melyek az e tekintetbeli nehézségeket oly könnyen megoldanák mint jelen feliratunk. A numerus ugyan is leggyakrabban a hadászati minőség élesebb megjelölése nélkül csu-pán a nemzetiségi vagy másnemű melléknévvel és sorszámmal van egybekötve, a mi aztán a hadászati minőség, illetőleg a fegy-vernem elhatározását néha a legjelesebb criticának is lehetetlenné teszi.

¹²⁰⁾ Az erd. muzeum-egylet évkönyvei. I. k. 34 l.

¹²¹⁾ Arneth, Zwölf römische Militär-Diplome. Wien, 1843. 39—43. l.

¹²²⁾ A magy. tud. Akademia évkönyvei XI. köt. II. d. 8. l.

¹²³⁾ Az erd. muzeum-egylet évkönyvei, I. k. 40. l.

¹²⁴⁾ U. o. II. k. 133. l.

¹²⁵⁾ Annak meghatározá-át, hogy egy volt-é e hadosztály a Gruter 540: 5. számú feliratában említett, melyet azon-ban Lazius, Comment. reipublicæ Romanæ in exteris provinciis constitutæ. Francofurti ad Moenum, 1598. 613 és 903. l. az előbbinél hibátlanabban közöl, s melyet mindkét forrás tanúsága szerint Beszterczén találtak, más alkalomra tartom fen ma-gamnak.

¹²⁶⁾ Neigebaur, Dacien, 242: 3. E segéd-gyalogság több Kis-Sebesen lelt s az erdélyi muzeumban levő bélyeges téglá tanúsága szerint kétségkívül ott tanyázott.

¹²⁷⁾ Számos ez állítást bizonyító példát mellözve megemlítjük, hogy a tungerek A.-Ilosván állomásozott lovasosztálya a lelt téglabélyegeken mindig csak Frontonianának, s csak a feliratokon neveztetik Ala I. Tungrorum Frontonianának.

¹²⁸⁾ Így, hogy példával bizonyítsunk, tungereink lovasosztálya legelőször egyszerűen ala Frontonianának, később ala I Tungrorumnak, s csak legutoljára neveztetett ala I. Tungrorum Frontonianának, csak akkor, a midőn t. i. azt valószínűleg más nemzetiségű ala Frontonianától való megkülönböztetés végett kellett e számmal s nemzetiségi névvel megjelölni. V. ö. Henzen, Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. Különnyomat, 50—51. l.

nus becsületbeli bocsátványában s a szamosujvári téglabélyegen megjelölt ala Prætoriára is. Valószínű ugyan is, hogy e lovasosztályt Domitianus alatt egyszerűen ala Prætorianak, Daciában való állomásozása alatt ala II Prætorianak, s még később midőn az auxiliaris osztályokat cohors s ala helyett inkább numerus foglaló-névvel jelölték meg, s midőn a korábbi számnév valamely körülmény miatt feleslegessé is vált, numerus Prætorius Piusnak nevezték; vagy hogy a legvalószínűbb esetet se zárjuk ki, lehetséges, hogy feliratunkon e lovasosztály számának felmetszését a quadratarius szándékosan mellőzte, bőséggel lévén erre éppen közlött feliratainkon példa ¹²⁹⁾.

Összefoglalva tehát az elmondottakat azt hisszük, hogy e segély-lovasosztály nevét a kihagyott számjegyen kívül jelen feliratunk jelöli meg legteljesebben, s hogy az a Domitianus alatt Pannoniában, később Erdélyben Szamosujvárt állomásozott ala II. Prætoriával azon egy ¹³⁰⁾. Tényleges adatok hiányában azonban e felvetett kérdés további vitátását abba hagyjuk, hivatottabbakra hagyván eldöntését; s elegendőnek véljük, hogy e különböző helyeken lelt emlékeken előfordult lovasosztályok ugyanazonságát néhány vonásban megjelölni alkalmunk volt.

Közlök tehát összesen 47 részint ép, nagyrészből pedig fájdalom csonka feliratot. Ezekből 14 már ismertette volt, 33 pedig most lát először napvilágot.

E feliratos emlékköveken kívül főként a castrum körfalai előtt több felirat nélküli faragványos műemléket is találtam, ezeknek rajzát s leiratát azonban hely szűke miatt ásatásaim bevégezése után összeállítandó II-dik közleményemhez fogom csatolni.

VI-dik FEJEZET.

Téglák s téglabélyegek.

A mint már többször említök, az a.-ilosvai római táborállomás épületei falaiban, legalább épségben maradt részeikben, téglákat nem igen találtam. Ez azonban még nem bizonyít a mellett, hogy a falak felsőbb részeiben se lettek volna imitt-amott téglák alkalmazva; sőt a romokban szerte-szét található különböző nagyságú téglák arra mutatnak, hogy a táborállomás épületeinek falaiban a kőanyag helyenként téglával is volt vegyítve. Valószínűleg azonban még is csak a zöldporondkő volt az állótábor épületeinél a fő építési anyag. S ez a táborállomás fekvésénél fogva másként nem is lehetett, mert A.-Ilosva határa, melynek köfajtéseiből kerül elé ma is csaknem kizárólag a környék épületanyagbeli szükséglete, kitűnő minőségű építőköben szerfelett gazdag, ugyanynyira, hogy — kivéve az oly épület részeket, melyeket éppen csak téglából lehet rakni — tulságosan fényűzők lettek volna a rómaiak, ha táborállomásuk épületeit ennek daczára még is csak csupa téglanyagból építették volna.

Mindamellett azonban, hogy — mint mondók — a falak valószínűleg csak kőből voltak építve, a romok között sokféle téglát ásatott ki, melyek elrendeléséről az illető fejezetekben már szólottunk. Az elékerült téglák főként bipedalisok = két r. lábnyiak, pentadorak = öt tenyérnyiek, sesquipedalisok = másfél lábnyiak, tetradorak = négytenyérnyiek, bessalisok = nyolczhüvelyknyiek ¹³¹⁾, s az úgynevezett római katonatéglák sorozatához tartoztak. Ezekenkivül említést érdemelnek a féltéglák = semilateria, és a vastag járdatéglák, mely utóbbiakból a legtöbb került napfényre. Áttekintés végett czélszerűnek véltem az ásatásaim közben lelt különbözőféle téglák, lábas téglák, melegvezető-csövek stb. sorozatát ide igtatni.

¹²⁹⁾ Így a tungerek lovasosztályának száma és nemzetisége a síremlékeken általában nincs megnevezve, hanem az illető katona rangfokozatát egyszerűen csak ily megjelölés követte: alae Frontoniana.

¹³⁰⁾ Hogy vajjon Seivert, Inscriptiones monumentorum Romanorum. Viennae, 1773. 204 sz. feliratának második sorában is ugyan e numerus van-e megemlítve? a kétségkívül mind Seiverttől mind pedig Grutertől, 467: 6 [v. ö. 17; 9 sz.] hibáson közlött s egyiktől várhelyinck a másiktól pedig Károly-Fehérvárnak nevezett felirat hibás másolata miatt sejteti tudom inkább mint vitatni.

¹³¹⁾ A római téglák mértékekről kimerítőleg értekezett Schönvisner, De ruderibus laconici stb. 132—157. l.

1. Egyenlő-négyszögűek.

1.	széle-hossza	22"	vastagsága	2 ¹ / ₂ "
2.	" "	20 ¹ / ₂ "	"	2"
3.	" "	15 ¹ / ₂ "	"	2 ³ / ₄ "
4.	" "	11"	"	2 ¹ / ₄ "
5.	" "	10"	"	3"
6.	" "	10"	"	2 ¹ / ₂ "
7.	" "	8"	"	2 ¹ / ₂ "
8.	" "	7 ¹ / ₂ "	"	2 ¹ / ₄ "
9.	" "	6 ³ / ₄ "	"	4"
10.	" "	6 ¹ / ₂ "	"	4"
11.	" "	6 ¹ / ₄ "	"	3"
12.	" "	6 ¹ / ₄ "	"	2 ¹ / ₄ "
13.	" "	6"	"	3 ³ / ₄ "
14.	" "	6"	"	2 ³ / ₄ "
15.	" "	5 ¹ / ₄ "	"	2 ¹ / ₂ "

2. Hosszu-négyszögűek.

1.	hossza	21 ¹ / ₂ "	széle	10 ¹ / ₂ "	vastagsága	2 ³ / ₄ "
2.	"	21"	"	10 ¹ / ₂ "	"	2 ¹ / ₄ "
3.	"	18 ¹ / ₄ "	"	12 ¹ / ₂ "	"	1 ³ / ₄ "
4.	"	16"	"	10 ³ / ₄ "	"	2 ¹ / ₄ "
5.	"	15 ¹ / ₄ "	"	10"	"	2 ¹ / ₂ "
6.	"	15"	"	5"	"	2 ¹ / ₄ "
7.	"	14"	"	9 ¹ / ₂ "	"	2"
8.	"	13 ¹ / ₂ "	"	9"	"	1 ¹ / ₂ "
9.	"	13"	"	7 ³ / ₄ "	"	1 ³ / ₄ "
10.	"	13"	"	5 és 4 ¹ / ₄ "	"	2"
11.	"	12 ¹ / ₄ "	"	5 ³ / ₄ "	"	2 ¹ / ₄ "

3. Kerek-tégla.

Átmérője 6", vastagsága 3¹/₄"¹³²⁾.

4. Lábas-téglák.

1.	hossza	18 ³ / ₄ "	szélessége	14"	vastagsága	1 ³ / ₄ "
2.	"	18"	"	12 ¹ / ₄ "	"	1 ³ / ₄ "
3.	"	15"	"	12"	"	1 ¹ / ₂ "

lábaik magassága általában 3¹/₂".

6. Melegvezető-csövek.

1.	magassága	11 ³ / ₄ "	alsónyílásának átmérője	4"	felsőnyílásának átmérője	2 ¹ / ₄ "	vastagsága	1 ¹ / ₂ "
2.	"	11 ¹ / ₄ "	"	3 ¹ / ₃ "	"	1 ³ / ₄ "	"	1 ¹ / ₂ "
3.	"	11"	"	3 ¹ / ₄ "	"	1 ¹ / ₂ "	"	1 ¹ / ₂ "
4.	"	10 ¹ / ₂ "	"	3 ¹ / ₄ "	"	1 ¹ / ₄ "	"	1 ¹ / ₂ "
5.	"	9 ³ / ₄ "	"	2 ³ / ₄ "	"	1 ¹ / ₄ "	"	1 ¹ / ₂ "
6.	"	9 ¹ / ₄ "	"	2 ³ / ₄ "	"	1"	"	1 ¹ / ₂ "
7.	"	7 ¹ / ₄ "	"	3"	"	1 ¹ / ₂ "	"	1 ¹ / ₂ "
8.	"	6 ³ / ₄ "	"	2 ¹ / ₂ "	"	1 ¹ / ₂ "	"	1 ¹ / ₂ "

Kevés kivétellel mindenik téglá és cső kitűnő minőségű agyagból van készítve, s kiégetésük semmi kívánni valót sem hagy fenn. Egyedül az a kitűnő téglavetési mód, melyet a rómaiak használtak¹³³⁾, s melyet méltán bámulva utánozni nem tudunk, teszi érthetővé, hogy miért maradtak meg e

¹³²⁾ Neigebaur állítása — Dacien 238: 30 — hogy táborállomásunk romjaiban kised biscuit-alaku járda-téglákat is találtak volna, nem valósult. Ásatásaim folytán egyetlen egy ily alaku téglácska sem került napfényre.

¹³³⁾ Leírását l. Vitruvius, II. k. 3. r.

téglák szinte kétezeréves sirjokban oly épségben, hogy jóságra nézve a korunkban készítettéssel nem csak versenyeznek, de ezeket fölül is haladják.

A legnagyobb- s legkisebbféle téglák egyes, kettős néha hármas, még nyirkos állapotukban ujjal rájuk húzott szeglettől szegletig vonuló egyenes-, a közép nagyságúak pedig egyik — rendszeren keskenyebbik — végökön ugyan olyan félkörű vonásokkal vannak megjelölve. A bélyeges téglákon — néhányuk kivételével — e vonások hiányzanak.

Említést érdemlő körülmény, hogy a romokból elékerült téglák nincsenek általában mind megjelölve; holott pedig a római rendes katonaságtól gyártott téglákat az illető legio, a segélycsapatok tégláit pedig a cohors vagy ala bélyegével rendszeren megszokták volt jelölni. Romjaikban csak mintegy 60 olyan téglát találtam, melyen bélyeg lett volna látható.

Az eddig észlelt téglabélyegek ábráit XIV-dik táblánk 1, 2, 3, 4, 5 száma alatt láthatni természeti nagyságban.

1—2. ALE, vagy ALAE FRONT[oniana].

3—4. AL[æ] F[rontoniana].

5. COH[ortis] II BR[ittanica] ∞ [miliaria] ¹³⁴).

A bélyeges-téglák legnagyobb részén az 1. sz. bélyeget láthatni. A 2. sz. bélyeggel csak nyolcz, a 3-dik számuval csak két téglá van megjelölve; a 4 és 5-dik számu bélyeg pedig csupán csak egy-egy téglára volt benyomva.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy az 1, 2, 3, 4-dik szám alatti bélyegeken az A.-Ilosván államhoz tartozó lovasosztály nemzetsége s főként sorszáma nincs megnevezve.

A melegvezető-csőveken, lábas téglákon, fedél- s kályhaeserép darabokon a bélyegzésnek nyomát sem észleltem.

Ökör-, disznó-, kecske- s kutyanyom több téglán látható. Két téglán pedig kétféle római katonai lábtyű — calceus militaris — nyoma szemlélhető, mely lábnyomokat a caliga szegeinek — clavus caligaris — benyomulása hagyott vissza a még nyers állapotban levő téglákon. E két caliga nyom rajza XIV-dik táblánk 15. s 16-dik ábrája alatt látható.

Megkivánhatók még e helyen említeni egy égetett cseréptál — patina — karimájának darabjára nyomott bélyeget is, melynek természeti nagyságú rajzát XIV-dik táblánk 6-dik ábrája tünteti fel, s mely valószínűleg így olvasandó: R[ufus] F[ecit] ¹³⁵). E bélyeg csonka ugyan, de alig hiszem, hogy egykor e két betűnél több is lett volna rajta.

VII-dik FEJEZET.

Szobrok, ékszerek, hadiöltöny részek, fegyverek, házi eszközök stb.

Az iménti fejezetekben részletezett feliratos műemlékeken kívül gyéren ugyan, de ásatásaim közben mégis leltem néhány érdekes régiségtárgyat — anticagliát, melyek sorozata s néhányak rajzzal világosított leírata a következő ¹³⁶):

1. Szobrok.

a) Bronzszobor. T. n. elő- s hátrajza IX-dik táblánkon látható. A szabadban vállra vetett köpeny — palla, mely a testnek csak kicsiny részét fedi el, a Bacchus köréhez tartozott nők szokott fej-

¹³⁴) E bélyeg a téglá közepére tisztán van ugyan rányomva, de a végső ∞ számjegy, még a téglá nyers állapotjában valamely véletlenség — tán ujjnak elhúzósa-folytán ledörgölydött. Miután pedig e számjegy a segély-cohors pontos megjelölésére elkerülhetetlen, e véletlenség szinte megfosztott volna attól, hogy e segélycsapatot valódi nevével nevezhessük meg. A római katonai pontosság azonban, mely hibát semmiben sem tűrt el, szerencsére segített az utókor archaeologusainak zavarán. Ugyanis a bélyeg a téglának egyik szegletére oly formán van újból benyomva, hogy éppen — s csak is — az a végresz látható rajta, mely az előbbi nyomaton hibázik. E szerencsés véletlen következtében tehát a bélyeg egész értelmének kibetűzése sikerült; a mi aztán az erdélyi felirattal nyereségére egy eddigelé ismeretlen segély-gyalogcsapat Daciában való állomásozását bizonyítja. Valóban igen gyakran veszi hasznát az epigraphia ily véletlenségeknél, melyek sokszor meddő hozzávetésektől s utóvégre még is bizonytalanságban maradt állításoktól, egyszóval tévelygő hypothesisektől mentik meg a felirattant.

¹³⁵) V. ö. Zell, Delectus inscriptionum Romanarum. Heidelbergae, 1850. 1873—1874 sz., és U. a., Handbuch der röm. Epigraphik, II. k. 333—334. l.

¹³⁶) Rövidítéseink magyarázata: t. n. = természeti nagyságú. f. n. = félnagyágú, 1/4 n. = fertály nagyságú rajz.

éke, a borostyán füzér — corymbus — s a felemelt jobbkez, mely hihetőleg egykor szőlőlevél-csokorral tetőzött botot — thyrsus — vagy valamely ivóedényt tartott magasra: arra mutatnak, hogy e szobor egy bacchansnöt — baccha — ábrázol.

b) Bronzszobor. T. n. elő- s hátrajza X-dik táblánkon szemlélhető. Aligha csalódunk, ha azt hisszük, hogy e szobor a hadak istenét Mársot ábrázolja. Feltűnő e szobron a sisak szokatlan alakja, melynek mását római szobrokon még eddig nem láttam. Fájdalom, hogy a tűz e csinos szobor alját úgy leolvasztotta, hogy e miatt a szokott római pánczélon — loricán — kívül az érdekes hadiöltöny többi részét nem láthatjuk. A szobor jobb keze egykor hihetőleg kardot, balja pedig paizst tarthatott, s ekként a harcstot védelmi helyzetben tüntette fel.

Mindkét szobrot a castrum déli oldala kapuközében VII-dik táblánk 1-ső ábrájának a. pontján egymás mellett találtam.

Müértökre bizván annak meghatározását, hogy kiket személyesít valóban e két szobor, anynyit mégis meg kívánok jegyezni, hogy habár az arcok kifejezése jellemzőnek nem is mondható, de az idomok szerencsés aránya, a tetszetős forma s a kiviteli műgond azt bizonyítja, hogy e szobrok valószínűleg az Antoninusoknak a remek műemlékek elállításában gazdag korszakában készítették.

2. Ékszerek.

a) Női arany fülönfüggő — inauris — pikkelyestől. T. n. rajza XIII-dik táblánk 15. a. látható; egy kisdéd réz fülönfüggő t. n. rajta u. o. 2. a. szemlélhető.

b) Többféle alaku, nagyságu üveg- s üveggyurma — pasta — gyöngy. Egy sajátos alaku üveggyurma gyöngy csonka darabjának t. n. rajza XIII-dik táblánk 21. sz. a. látható. A setétkék alapanyag világossárga czifrázatokkal van díszítve.

c) Különböző nagyságu s vastagságu női hajtük — acus comatoria —. Egynek f. n. rajza XII-dik táblánk 5. sz. a. látható.

d) Közönséges veres opaljaspis, metszett gyűrűfő. T. n. rajzát l. XIV-dik táblánk 7. sz. a. A caduceus-féle (?) botról, melyet a meztelen férfialak jobbában tart, azt gyanitom, hogy ez az alak Mercuriust ábrázolja.

e) Három réz- és egy vasgyűrű, de a melyek egyszerű voltak miatt rajzban való feltüntetést nem érdemelnek.

3. Hadiöltöny részek.

a) Különböző alaku s nagyságu rézkapocs — fibula —. XII-dik táblánk 14. sz. a. egy ily érdekes fibula f. n. rajza látható, mely egykor hihetőleg valamely katonaöv — cingulum — kapcsát képezte. XIII-dik táblánk 11, 19, 20. sz. a. néhány ily kapocs t. n. rajza szemlélhető. Ugyanazon tábla 18. sz. a. egy érdekes csat t. n. rajza látható, melynek azonban nyelve — acus — hiányzik.

b) Sisak (?), kardszija — balteum —, s kardöv — cingulum — díszitmények rézből. L. XIII-dik táblánk 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17. sz. a. t. n. Az 1-ső sz. alatti kisdéd díszitmény valószínűleg sisakos Minervát ábrázol. A 3-dik sz. a. darab mélyített körvonalaiba sötétkék és veres üveggyurma van béontve. A 7-dik számú darabban az egykori világoskék üvegmáz — email — maradványa felismerhető.

4. Fegyverek.

a) Hajító dárda — framea —, hosszu lánca — contus — végek — cuspis —, vasból. L. XI-dik táblánk 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. sz. a. t. n.

b) Nyilveszsző — sagitta — végek vasból. L. XI-dik táblánk 1, 2, 3. sz. a. t. n.

c) Vas sarkantyú — calcar. — L. XI-dik táblánk 11. sz. a. t. n. E fegyvereket az 1. sz. a. nyilveszszövég kivételével a castrum déli kapuközében VII-dik táblánk 1-ső ábrájának b. pontján találtam.

d) Kétélű egyenes acél kard $\frac{1}{4}$ n. rajza XII-dik táblánk 1. sz. a. látható. Találtam a praetorium c. szobájában. A kard hosszúsága azt bizonyítja, hogy tulajdonképp nem gladius, hanem spatha = pallos lehetett.

e) Rézsodrony-karikából font pánczéling — lorica — maradvány, mely karikából néhánynek t. n. rajza XII-dik táblánk 10. sz. a. látható. Az oxydált csomóvá tömörödött pánczéling-maradványt a praetorium f. szobájában találtam. A rézsodrony karikák nincsenek összszeforrasztva, hanem szemenként párányi rézszegecskével vannak összszeszegezve (nietolva). Hogy egyébiránt a forrasztás mesterségét a rómaiak ismerték, egy romjainkban lelt kisdéd rézlánczocska is bizonyítja, melynek szemei csinosan vannak egymásba forrasztva. T. n. rajza XIII-dik táblánk 9. sz. a. látható.

f) Rézpléhből készített kerek lovassági-paizs (?) — parma — darabkái. Találtam a castrum déli kapuközének b. pontján a többi fegyverek között.

g) Aczél harcibárd (?) — securis —. F. n. rajza XII-dik táblánk 7. sz. a. látható. E bárdnak — ha ugyan egykor fegyverül szolgált — csak görbitett nyele lehetett. A szokatlan forma s a kisedes fül, mely az eszköznek szíj vagy madzag által nyeléhez való szoritása s így arról való kényelmes levehetése, vagy az eszköznek szegre függeszthetése végett volt alkalmazva, nem egy okot szolgáltat arra, hogy azt ne harczi —, hanem más célra szolgáló bárdnak — dolabra —, sőt éppen vas- vagy bőrvágó eszköznek — scalprum — tartjuk. Az a körülmény azonban, hogy e bárdot is a castrum déli kapuközében a többi fegyverek közt találtam arra mutat, hogy az a tenger segélylovas-osztály saját nemzeti harczi eszköze volt; ennél fogva a fegyverek közzé soroztam.

Az elészámlált fegyverdarabok ábrái főként azért érdekesek, mivel általuk az egykor castrumunkat megszállva tartott tenger lovasok fegyverzetének minemiségével s alakjával megismerkedhetünk. A római segélyhadászok e lovasosztályának — mint általában az auxiliariusoknak — hadi öltözeke s fegyverzete tehát hosszú kardból — pallosból —, láncsából, hajitódárdából, nyilból ¹³⁷⁾, könnyű kerek paizsból, sodronyingből, s hihetőleg sisakból ¹³⁸⁾ és sajátságos alaku nemzeti hadibárdból (?), végül sarkantyuból állott ¹³⁹⁾. A fegyvernemekből következőleg a tungerek e lovasosztálya a római had könnyű lovasságához tartozott; s miután úgy látszik, hogy ennek az alának a hosszú láncsa — contus, volt főfegyvere — valószínűleg az ugynevezett contarii, vagy contati equites = láncsás lovaságnak képezte egy osztályát ¹⁴⁰⁾. E szerint tehát XI-dik táblánk 5, 6, 7-dik ábrája a contus = hosszú láncsa, 4, 8, 9, 10-dik, ábrája pedig a különbözőféle framea = hajitódárdavégeket ábrázolja.

Lóablát s egyéb lószerszámot nem találtam.

5. Házieszközök stb.

a) A táborállomás majd minden épületének romjaiban találtam különböző alaku, nagyságu s minőségű égetett cserépedény-, fazék-, csupor-, tál- stb. darabokat; ásatásaim közben helyenként ezrével kerültek napfényre ily cserépdarabok, néhol több hüvelyknyi réteget alkotván. Fájdalom azonban, hogy ép állapotban csak egy csuprot — urceust — találtam, s azt is a csákány darabokra törte. A cserépedény eredeti alakját tehát csak a megmaradott kisebb-nagyobb részletek után lehet lerajzolni. Néhány érdekesebb cserépedény kiegészített (restaurált) ábráját második közleményem mellékletein fogom feltüntetni.

b) Különbféle bronz- és égetett cserép — terracotta — mécsesek — lucernák. Két rézmécses f. n. ábrája XII-dik táblánk 2, 3 sz. a.; egy hihetőleg egykor kettősbelű — bilychnis — csinosabb idomokat feltüntető terracotta mécses f. n. ábrája pedig ugyanott a 9 sz. a. látható. A bronzmécseseket Aurelius Themas siremléke mellett II-dik táblánk P pontján, az utóbbit pedig a praetorium g. szobájában találtam. Egy a mécséből — ellychnium — igazgatására szolgáló eszközt — acust — is találtam a nagyobbik fürdő épület B districtariumában, melynek f. n. rajza XII-dik táblánk 6 sz. a. látható.

c) Ásatásaim folytán találtam néhány üvegedény darabot is, de a darabok egynek kivételével oly kicsinyek, hogy róluk az egykori alakot lerajzolni nem lehet. A nagyobbik fürdő épületben lelt olajos üvegkorsóska — guttus — kiegészített $\frac{1}{8}$ n. rajza XIV-dik táblánk 14 sz. a. látható.

d) Bronzkorsó — gutturnium, réztál s kisedes rézedény darabok. Találtam a praetorium c. szobájában. Miután azonban a korsónak csak nyakát s alját, a többi edénynek pedig csak egy-egy részletét találtam meg, eredeti alakját egyiknek sem lehet kiegészíteni.

e) Különbféle alaku s nagyságu vas kulcs — clavis —, melyek közül egynek, melyet a praetorium nyugoti külfala előtt találtam, t. n. ábrája XII-dik táblánk 8 sz. a. látható. Találtam még ugyanott egy vas zárt is, mely a mai nap is használatban levő közönséges legegyszerűbbféle zárokhöz egészen hasonló.

f) Néhány vas konyhakés — culter coquinaris — darab, melyek a jelenleg is használatban levőkhöz mindenben hasonlóak. A késeket néhány kisedes fenékövel együtt a praetorium osztályaiban találtam.

g) Valamely láda — cista — rézfogantyui. Egyiknek t. n. rajza XIII-dik táblánk 13 sz. a., a másik f. n. rajza pedig XII-dik táblánk 11 sz. a. látható. Az a kisedes három görbitett águ vas eszköz, melynek f. n. rajza XII-dik táblánk 13 sz. a. szemlélhető, valószínűleg egy ládacska lábacska-káját képezte egykor. Mind a három darabot a praetorium b. szobájában találtam.

h) Aczélvéső. F. n. rajza XII-dik táblánk 4 sz. a. látható. Találtam a praetorium o. folyosójában.

i) Égetett cserépből készített különböző nagyságu karikák, melyek egykor az orsó — fusus — pereszlenét — verticillusát — képezték. Mindeniket a kisebbik fürdő épület délnyugoti szögletén találtam.

j) Különbféle vas- és rézeszközök, melyek közül megemlítendő:

1. Különböző alaku s hosszúságu vas szegek 8" — $\frac{1}{4}$ " hosszúságig;

¹³⁷⁾ A lelt nyilvesszővégekből következőleg lehet, hogy e lovas-osztály nyilakkal is el volt látva.

¹³⁸⁾ Sisakot — galea — egyébiránt, úgy azt sejtető maradványt ásatásaim közben nem találtam.

¹³⁹⁾ V. ö. Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 370, 372—373, 459. 1.

¹⁴⁰⁾ U. o. 370 l.

2. Különbféle vas horgok és kampók. A horgok némelyike kétségkívül az egykori szobamenyezetek téglabélleteinek a gerendázathoz való felszorítására voltak alkalmazva.

3. Vasciga — trochlea —, melyben egy karika — orbiculus — szemlélhető.

4. Ládafedél s faajtócska sarkok — cardo, ginglymus — és vas szegletpléhek.

5. Különböző nagyságu vaskarikák.

6. Vas kézi-biliács — manica — darab.

7. Vas kömiveskalán — trulla — darab.

8. Többféle vas szegecskék, melyek kerek, csucsos, vagy csillagot ábrázoló fejjel, bütüvel vannak ellátva.

9. Különbféle réz és vas apróság, melyeknek egykori elrendeltetését azonban nem ismervén, alkalmazásukat gyanítani sem tudom.

k) Érdekes végül megemlítenem, hogy a IV-dik tábla d. szobácskájának keleti végén mintegy két vékányi elégett s szénné vált rozsot találtam, melyben csenkeszszemek is felismerhetők. E szoba közepe táján leltem továbbá egy római szokott kézimalom — mola trusatilis vagy mannaria — alsó-domboru követ — meta —; a malom felső-homoru követ — catillus — pedig a szomszéd e. szoba nyugoti külfala előtt mintegy 1/2 ölnyi távolságban találtam meg. Említést érdemel, hogy a malomkövek anyaga legkeményebb minőségű trachyt, mely kisdud quarzjegecsekkel s gödröcskével — Blasenraum — van teli. Ez a trachyt az innen északnyugot felé mintegy másfél órányi távolságra fekvő Csicsó-hegyből ma is fejtett malomkövek anyagjával ugyanegy; a mi világos bizonyosága annak, hogy mily szemes és körültekintő volt a római, kinek éles szeme az elfoglalt s bételepített vidéknek minden természeti adományát azonnal felfedezte, szorgalmas keze pedig kincseit kizsákmányolni tudta ¹⁴¹).

VIII-dik FEJEZET.

A telep történelme.

Úgy hiszszük, hogy az elmondottak folytán azt, a mi az a.-ilosvai táborállomás épületeit s a romjaikban lelt műemlékeket illeti, menynyiben a részletes leírás egy helyirati-vázlat keretébe békültesztethető volt — elég körülményesen, tán tulhoszszasan is tárgyaltuk. Csak azt kell még eléadnunk, a mit a kiásott, vagy általában eddig fellelt emlékek vagy rokontárgyu források nyomán e telep minőségéről, nevéről, egykori lakosairól, általában történelméről el lehet mondanunk.

Gondolom nem hibáztam, hogy közleményem ez általános részét, melyet tán a legelső fejezetben kell vala tárgyalnom, hátravetém. Miután azt, a mit még elmondanom kell és lehet, csak a lelt műemlékek magyarázata, vizsgálata, egybevetése, egyszóval a közlöttek egybefoglalása után lehetett összeállitanom: a gyakori s bizonyára untató ismétlések, idézetek, s hivatkozások kikerülése miatt más-ként mint a hogy osztályoztam, nem rendezhettem volna el közleményem fejezeteit, ha csak vázlatom egymásból folyó tételeinek világosságát, sőt értelmét feláldozni nem akartam. Megvagyok gyöződve, hogy azok, kiket hasontárgyu régiség-tani közlemények érdekelnek, s kiket az ilyenek legtöbbszörében előrebocsátani szokott általános előismertetéseknél a részletekkel való egybevetései, összehasonlításai már oly sokszor kifárasztottak, eljárásamat méltányolni fogják; mert valljuk csak meg, hogy ha az ismétlések valamiben fárasztók, úgy a felirattani vagy a rokon archaeologiai közleményekben az olvasó előtt bizonyára azok.

Lássuk immár, hogy mely kérdések vizsgálatára kell e fejezetünkben figyelemmel lenni. E kérdések a következők:

1. Valóságos katonai-telep — colonia militaris- vagy pedig állótábor — castrum stativum, hi-bernum volt-é az a.-ilosvai egykori római település?
2. Voltak-é, s mely római állótáborok voltak közel szomszédjai?
3. Mi volt egykori neve?

¹⁴¹) Rá illesztendő-é e dicséretes két tulajdonság azokra, a kik azt vélik, hogy ők a Prudentius féle (contra Symmachum II. Præfat.)

„..... sanguine mixto

Texitur alternis ex gentibus una propago.“

útján állottak bé az európai népcsaládba, s örökölték a nagynevű s nagyemlékü anya minden tulajdonát? — vitatni nem kívánom.

4. Mely nemzet fiaiból alakított hadosztály lakta egykor e telepet? Végül
5. Mikor alapították, mikor pusztult el, általában mit tudhatunk e telep történeteiről?

E kérdések közül az elsöre és negyedikre határozottan, a többire pedig — fájdalom — csak gyanításokkal, de okadatolt gyanításokkal felelhetünk. S ez a dolog természetéből kifolyólag nem is lehet másképp. Ha még az át-meg át vizsgált Olaszországban is akárhány oly római eredetű városra vagy helységekre találunk, melynek történetét adatok hiánya miatt sűrű homály fedi, vagy összesen is kevés mindaz, a mit rájuk vonatkozólag a mai archaeologus vagy történetíró elmondani tud: hogy kívánhatnánk egy az óriás római imperium e legkeletibb provinciájában létezett igénytelen katonai telepítvény történelméről biztos vonásokkal, határozott színekkel festett képet birni. A fenmaradt történeti források magáról Daciáról is keveset s csak általánosságban szólnak, e kevésből pedig részleteket összszefűzni s belőlük átnézhető egészet alakítani hogyan lehet? Ez okból elég — sőt többre nem is lehet törekednünk — ha az egyes classicus helyek leleteiből, az archaeologus kezébe jutott érmekből, műemlékekből stb. kivonható gyér, de néha minden irott forrásnál biztosabb történelmi adatokat a vizsgálat rostáján megtisztítva megbízható egészszé vagy valószínűvé tömöríthetjük, melyből aztán az egykor létezettnek vagy megtörténtnek ugyan elég halvány, de az adott körülmények szerint még is lehetőleg hü képét lehet feltüntetni. S ime ebben áll a néha és néhol kigunyolt archaeologia és epigraphia érdeme, hogy egy-egy — tán lábbal taposott — téglabélyegből, vagy figyelembe sem vett, legkevésbé megbecsült felirat-töredékből szigoru vizsgálat, szövevényes combinatio útján positiv tényeket, vagy valószínű hypothesiseket tud a mester, a történetíró számára elvonni. Fárasztó, részben lélekölő munka, mely elismerést ritkán, maró gunyt azonban bővében arat!

1.

Nem célja e helyirati vázlatnak, hogy a szoros értelemben vett római katonai telepvarosok — *coloniae militares* — alakulásának genesisét, történetét kivonatilag is fejtegesse, vagy hogy a hatalmas Rómának azokat az államcéljait elemezze, melyek a kiszolgált hadászakból, veteranusokból alakított s különböző joggal ellátott katonai coloniák alapítását szükségessé tették; a ki ezekkel megismerkedni óhajt, az Zumpt Ágost Vilhelm ezek feletti nagybecsü vizsgálataiban ¹⁴²⁾ mindazt feltalálhatja, a mit csak e tekintetben tudni kíván. Nekünk elég annyit tudnunk, hogy a rómaiak idejében Daciában csak hét valódi katonai telepvaros létezett, u. m. Sarmizegethusa, Apulum, Napoca, Zerna vagy Dierna, Malve vagy Malva, Paralissum s Tibiscum ¹⁴³⁾. Ebből kifolyólag Dacia többi római helységei főként csak katonai állótáborok — *castra stativa*, *hiberna* — s pagusok vagy is kisebb majorok voltak.

A rómaiak Erdélyt csak 168—173 évig bírván, s ez idő alatt is gyakran levén a barbarok nyugtalanításának kitéve, hatalmukat itt nem alapíthatták meg oly biztosan, hogy ez akkoron áldott földterületen — habár a tartomány természetnyújtotta adományai miatt arra vágyunk is lett volna — több telepvarost alapíthattak volna. Elégnek tartották tehát, ha a helyi viszonyok s a körülmények szerint hadászati pontjaikat győzelmeik esélyei szerint elébb elébbre tolhatták, s a barbaroktól elfoglalt földterületet katonai céljaikhoz idomított állótáborokkal megrakhatták ¹⁴⁴⁾. A távol provinciákat e katonai őrhelyek védelmezték, s ezek tették a telepvarosok csendességét s felvirágzását is lehetővé. Bergiernek azt a véleményét tehát, hogy az állótáborokból az oda vonult polgárok özsze gyülekezése folytán rendre városok, helységek alakultak ¹⁴⁵⁾, Daciára nézve csak feltételesen fogadhatjuk el, a meny nyiben t. i. több erdélyi római állótábor romjaiban az egykori polgári telepéseknek is kétségtelen nyomaira találunk; de bizonyos marad még is, hogy Dacia helységei a rómaiak alatt nagyobbára tisztán csak katonai telepítvények voltak. A rövid római uralom ugyan is a városi rendszert, melynek szervezetét a Rómához közel eső provinciákban méltán bámuljuk, Daciában mint frissében hódított s nagyhamar el is vesztett provinciában nem volt képes tartósan kifejleszteni. Daciában kitünőleg a katonai rendszer és szervezet voít mind végig az uralgó.

Róma azonban egyetlen célját, a tartományok természeti kincseinek kizsákmányolását, így is sőt éppen csak így érte el legbiztosabban; mert míg legiói s auxiliarisaival a katonai rendes köz munkákon kívül bányákat miveltetett ¹⁴⁶⁾, szőlőt természetetett, mocsárokat száríttatott ¹⁴⁷⁾ stb, addig állótáborai kényszeroltalma alatt a leigázott barbar benszülöttekkel a földet miveltette.

Mint közleményünk egyes fejezeteinek folytán láttuk, minden műemlék, mely az a.-ilosvai álló-

¹⁴²⁾ De coloniis Romanorum militaribus libri quattuor. L. Commentationum epigraphicarum volumen I. Berolini, 1850. 195—491. l.

¹⁴³⁾ Zumpt, i. m. 404—406. l.

¹⁴⁴⁾ V. ö. Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 409. l.

¹⁴⁵⁾ De viis militaribus. Paris, 1622, 36. oszt. 8. §.

¹⁴⁶⁾ A rómaiak sóbányászatának nyoma állótáborunk közelében is észlelhető.

¹⁴⁷⁾ Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 435. l.

tábor romjaiból napfényre került, az egykor ott tanyázott auxiliarisoktól, tehát kizárólag katonáktól eredett, s még eddig egyetlen egy műemléket sem találtam, mely azt gyaníttatná, hogy e katonai őrhely védelme alatt ott polgári telepítvény is létezett volna. Igaz ugyan, hogy nincs még a település minden része fel- és kiásva, s hogy mint II-dik táblánk C. pontja alatt látható, még jókora romvonal kiásatlan; de eddigi észleléseim folytán alig hiszem, hogy valaha sikerülne ebben az egykor nétalán ott létezett polgári telepítvény maradványait fellelhetnünk.

Kérdéseink legelsejére tehát a mondottakból kifolyólag határozott feleletet adhatunk, midőn azt állítjuk, hogy az a.-ilosvai egykori római település nem volt szoros értelemben vett katonai colonia, hanem úgynevezett téli- vagy álló-táborállomás; nemkülönben, hogy e katonai őrség fedezete alatt ottan nem létezett egykor polgári telepítvény vagy polgári város.

2. ¹⁴⁸⁾

Telepünk szomszédjai nyugotról az alsó-kosályi, délnyugotról pedig a szamosujvári római állótáborok voltak ¹⁴⁹⁾, melyekhez az a.-ilosvai castrumból helyenként felismerhető kövezett hadút vezetett.

Keleti szomszédjainak nyomát felfedeztünk mindedig nem sikerült; nincs kétség azonban benne, hogy a telepünkben Bethlen — Somkerék felé vezető hadút ¹⁵⁰⁾ vonalán római állótáborok léteztek egykor, s hogy a nagy-szamosvölgyi római katonai hadvonal a Sajó mentén egykor létezett, de még csak ezután felfedezendő castrumok közbevetése folytán összeköttetésben volt a Maros-, Kis- és Nagy-Küküllő-, Homorod- s Óltmenti római katonai telepítvényekkel. Egy szóval nem szenved kétséget, hogy a római sasok uralma Daciában nem csupán Erdély ez éjszaki részéig terjedett itt megszűnően, hanem hogy hazánknak éjszakkeleti, illetőleg keleti részeit is magában foglalta.

Hogy Erdély nyugoti s éjszaknyugoti részeiben is úrkodtak a rómaiak, azt más helyt már eléadtuk ¹⁵¹⁾.

3.

Több ideig oly véleményben voltam, hogy az a.-ilosvai római település romjaiban a Peutinger-féle térkép Largiana-ját találhatjuk fel, s e felőli nézeteimet Évkönyveink I-ső kötetének 29, 39, 44 lapjain elé is adtam. Később tett vizsgálataim folytán azonban nemcsak hogy nem vonakodtam e véleményemet — melyet valószínűsége folytán az ókori-földirat elfogadván Largiana fekvését eldöntöttnek vélte — feladni, sőt a valóság érdekében csalódásomnak még örültem is. Újabb vizsgálataim eredményének ismételt előadásával a t. olvasót untatni nem kívánom, hanem miután mindazt, a mivel módosított véleményemet támogatni képes lehettem „adalék éjszaknyugoti Dacia föld- és helyiratához“ című értekezésemben ¹⁵²⁾ eléadtam, a t. olvasót erre utasítom, s e helyt csak annyit jegyzek meg, hogy az egykori Largiana valószínűleg Vármező-nél feküdt.

Ennek következtében tehát az a.-ilosvai római település ideig-óráig viselt nevét bizony nagyhamar elvesztette, s azt immár újból az erdélyi számos névtelen római állótáborok sorába kell — fájdalom — visszaigztatunk. Remélem azonban, hogy folytatni szándékolt helyi ásatásaim folytán szerencsés lehetek majd valamely oly emlékkövet felásatni, melynek felirata a telepünk nevén borongó homályt vagy végképp eloszlatja, vagy legalább megritkítani képes lehet. Mert a megoldás reményét végre is csak valamely ilyen felirati lelettől remélhetjük. Csupán magokra sem a Peutinger-féle térkép, sem pedig Ptolemaeus adatai nem fogják a feladványt megoldani. Ezért ezúttal, midőn a csomót sem a fenmaradott források, sem pedig a létező felirattani adatok segélyével kettévágnunk nem lehet, nincs szándékomban a kérdés eldöntését látszólagos minőségű sulynélküli combinatiókkal még szövevényesebbé tenni.

Noha tehát évek óta minden igyekezetemet arra összpontosítam, hogy a lakásom közelében fekvő római telep műemlékeit átvizsgálva annak egykori nevét meghatározni képes, mondhatnám hivatott lehessek: ebbeli igyekezetem eredményeül még eddig csak annyit tudok felmutatni, hogy az a.-ilosvai telep nevének meghatározásához hozzávetni sem merészkedhetem!

4.

Mint közleményünk folytán látók, az a.-ilosvai telepedést egykor tungerek-ből alakított lovasosztály tartá megszállva.

¹⁴⁸⁾ L. az I-ső táblánkon felmutatott térképet.

¹⁴⁹⁾ Az erd. muzeum-egylet évkönyvei I. k. 35—44 és 30—35. l.

¹⁵⁰⁾ U. o. 30. l.

¹⁵¹⁾ A magy. tud. Akademia évkönyvei XI. k.2. d.

¹⁵²⁾ U. o.

A tungerek a nagy germán népcsaládhoz tartoztak, s őshazájukból Gallia Belgica-ba — a mai Belgiumba — akkor szakadtak, midőn a Rómát fenyegető egyesült teuton és kimber hadsereg, melyhez tartoztak, Italiába törve C. Marius által szétszóratott, s ott lelvén fel második hazájukat a Schelde és Maas folyók mentén telepedtek le, hol Aduaca vagy Aduatua Tungrorum — a mai Tongern — volt fővárosuk ¹⁵³).

A császári korszakban a tungerek több lovas- és gyalogezredet alkottak. Így létezett cohors Tungrorum, cohors I. Tungrorum, cohors I. Tungrorum miliaria, cohors II. Tungrorum, cohors II. Tungrorum miliaria equitata civium romanorum ¹⁵⁴); ala Frontoniana, ala Tungrorum, ala I. Tungrorum, ala I. Tungrorum Frontoniana ¹⁵⁵).

Bennünket kiválólág csak az ala I. Tungrorum Frontoniana érdekélvén, lássuk, hogy különböző időkben hogy nevezték s hol állomásozott e lovasosztály, míg végre Daciába illetőleg A-Ilosvára került.

Lovasosztályunkat Domitianus császár alatt Kr. n. 85-ben, midőn a pannoniai hadseregbe volt béosztva, ala Frontoniana-nak nevezték ¹⁵⁶). Később úgy látszik Pannoniából a Rajnához rendelték, mert egy ez időbeli parancsnokuk siremlékét ott leljük fel ¹⁵⁷), de hogy hol, Gruter nem nevezi meg ¹⁵⁸). Mint ala Tungrorum Scótiában tanyázott ¹⁵⁹). Mint ala I. Tungrorum legelőször Trajanus alatt ennek a Kr. u. 105-dik évben kelt becsületbeli bocsátványában jön elé, midőn a britanniai hadsereghez tartozott ¹⁶⁰). Mint ala Frontonianát újból Trajanus alatt a Kr. u. 114-dik évben Alsó-Pannoniában leljük fel L. Calpurnius Honoratus parancsnoksága alatt ¹⁶¹). Mint ala I. Tungrorum Frontoniana később Stiriában jelenik meg ¹⁶²), s e teljes czime alatt Caracalla idejében a Kr. u. 213-dik évben — mint 11-dik feliratunkon látható — már az a-ilosvai állótáborban állomásozott ¹⁶³).

Lovasosztályunk számjegye kétségkívül arra mutat, hogy több ala Tungrorum is létezett; s noha ezek nevével mindedig egyetlen feliraton sem találkozunk, de mégis azt a sajátságos körülményt, hogy miért neveztetett lovasosztályunk először ala Frontonianának, azután ala Tungrorum s I. Tungrorumnak, végül pedig I. Tungrorum Frontonianának, éppen e, s V-dik fejezetünk 47-dik számú feliratának magyarázatánál kifejtett véleményünk világosítja fel. Az ala Frontonianát t. i., mely darab ideig e néven hihetőleg egymaga létezett volt, később valószínűleg azért, mivel még egy ily nevű második lovasosztályt is alakítottak, megkülönböztetés tekintetéből nemzetiségi s majd számnevérről kellett elnevezni.

Frontoniana melléknevével valószínűleg egykori alkotója, valamely tartomány kormányzója, nevérről jelöltetett meg; mert hogy az auxiliaris-osztályok ily cognomenekkel nem osztályparancsnokuk ¹⁶⁴), hanem a tartomány kormányzója nevérről különböztettek meg, kétséget nem szenved ¹⁶⁵); ellenesetben ugyan is e cognomennek a szerint kellene változni, a mint az osztály más meg más parancsnok keze alá jutott. Erre azonban példa nincs; mert ámbár, mint V-dik fejezetünkben láthatók, azon időből, míg lovasosztályunk A-Ilosván állomásozott, néhány praefectus equitum nevét tudjuk megnevezni, ez ala-nak egyik osztályparancsnok sem kölcsönözte nevét, hanem az állandólag csak a Frantoniana mellék névvel volt megjelölve. Hogy azonban e cognoment kinek nevérről, mikor és hol nyerte lovasosztályunk?, megjelölni nem tudom ¹⁶⁶).

Tungereink lovasosztályából így lett tehát végül ala I. Tungrorum Frontoniana. Egyébiránt magát e teljes czimmal csak az általa emelt nevezetesebb, mondhatnók hivatalból állított emléktáb-

¹⁵³) Mannert, Geographie der Griechen und Römer. Nürnberg, 1789. II. 2. k. 175—177. l.; Pauly, i. m. VI. k. 2258 és II. k. 362. l. V. ö. Hofmann, Lex. univ. I. 66. és 396. l. Forbiger, Handbuch der alten Geographie. Leipzig, 1847. III. k. 256—257. l.

¹⁵⁴) Gruter, i. m. 1179. 4. sz., Orelli-Henzen, i. m. 5455, 3399, 5442, 5921, 6780, 6781. sz., Henzen, Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. Különnyomat, 66. l., Arneth, Zwölf röm. Mil.-Dipl. 14. l.

¹⁵⁵) Arneth, i. m., 11. l., Orelli-Henzen, i. m., 5729, 5263, 6721. sz. Gruter, i. m., 1099. 5. sz., Henzen i. m., 50—51. l.

¹⁵⁶) Arneth, i. m. 11, 42. l.

¹⁵⁷) Gruter, i. m., 537. 7. sz.

¹⁵⁸) U. o., 414. 8. sz.

¹⁵⁹) Orelli-Henzen, i. m., 5729. sz.

¹⁶⁰) Cardinali, Diplomi imperiali accordati ai militari. Velletri, 1835. XII., Henzen, i. m., 50—51. l.

¹⁶¹) Trajanus császárnak egy becsületbeli bocsátványa szerint (Orelli-Henzen, i. m., 6887 a. sz.), mely egy Nertomar nevű tenger lovasnak adatott.

¹⁶²) Orelli-Henzen, i. m., 5263. sz. a.

¹⁶³) Érdekes megemlítenem, hogy valamint a cohors I. és II. Tungrorum Britanniában együtt szolgált volt a cohors I. Batavorummal (Henzen, i. m., 65—66. l.), épp úgy az ala I. Tungrorum Frontoniana is, míg Stiriában állomásozott, mint látszik az ala I. Batavorum milliariával egy parancsnok alá volt rendelve (Orelli-Henzen, i. m., 5263. sz.). A batavusok és tungerek fajrokonosága magyarázza meg úgy hiszszük e jelenetet, e tekintetből lévén a batavusok és tungerekből alakított ezredék többnyire ugyan egy hadseregbe béosztva.

¹⁶⁴) Mint Zell, Handbuch der röm. Epigraphik, II. k. 311. l. véli.

¹⁶⁵) Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 373. l.

¹⁶⁶) Borghesi „Iscrizioni del Reno“ című jeles értekezését, mely lovasosztályunkat, s főleg annak e melléknevét illetőleg kétségkívül érdekes felvilágosításokkal szolgálhatna, nem tudván kézhez kapni, nem használhattam.

lákön jelölte meg; felirataink legnagyobb részén pedig csak egyszerűen ala Frontonianának nevezetik. E körülmény abbéli nézetünket is békélynyítja, hogy az ala Frontoniana, ala Tungrorum és I. Tungrorum, s ala I. Tungrorum Frontoniana czimzet azon egy lovasosztálynak rövidebb vagy teljesebb czimét alkotta.

Elfogadva tehát azt a tételt, mely szerint e többféleképp elnevezett lovasosztály csakugyan egy volt, az e neveket megjelelő emlékek feliratainak összeállításából az derül fel, hogy tenger lovasaink a Kr. u. 85-dik évben Domitianus alatt Pannoniában, aztán a Rajnánál, majd 105-ben Trajanus alatt Britanniában, a Kr. u. 114-dik évben Alsó-Pannoniában, később Stiriában, végül pedig 213-ban Caracalla alatt Daciában állomásoztak, s hogy őket Severus Alexander uralkodása végső éveiben is még itt, illetőleg A.-Ilosván, találjuk fel.

Hogy az egykor Daciában állomásozott két római legio közül melyiknek segélyhadaihoz tartozott e lovasosztály? pontosan meghatározni nem lehet. Tudván azonban, hogy a legio V. Macedonica hosszás ideig állomásozott Gallia Belgicában, és hogy sorait az ott lakó népség fiai közül újoncsozta¹⁶⁷⁾, valószínű leszen, hogy — lovasosztályunk hadászai e legióéval rokon nemzetiségűek lévén — ama legionak volt auxiliaris s töle függő ala-ja¹⁶⁸⁾.

Arra sem tudunk határozott feleletet adni, hogy vajjon hány lovasból állott e lovasosztály? Az auxiliaris lovas ala-k, ha csak nem voltak miliariae = ezeresek, rendszeren 480 emberből voltak ugyan alakítva (amazok kétszer ennyiből állottak), s 16 csapatra — turmára s decuriákra — voltak felosztva, ugyanannyi decurio alatt¹⁶⁹⁾: de alig hiszszük, hogy e létszám koronként ne változott, a.-ilosvai lovasaink osztályában pedig teljes lett volna. Közleményünk folytán több helyt volt alkalmunk azt a tényt megalapítani, hogy a fennmaradt épülettromok nagyságából következtetve az egykori katonai lakosztályok nem lehettek egykor elég kiterjedettek s kényelmesek arra, hogy bennök éppen annyit harczost el lehetett volna szállásolni. Állithatók ugyan, hogy a castrumban és az Ilosva patakon túl levő speculában az őrségnek csupán szolgálattévő része lakozott, a szolgálaton kívüliek pedig a castrum fősíkja alatt elterülő katonai alváros helyiségeiben voltak elhelyezve; de a mennyire hozzávetethünk, még a mintegy 120 ölnyi hosszúságban elterülő épületsor hozzáadásával sem fért volna el az a.-ilosvai telepében a fentebbi létszámból álló ala lovassága. Lovasosztályunk létszáma tehát valószínűleg a rendszerenél kisebb, tán 200—250 emberből álló, lehetett.

Az auxiliaris lovassági ala parancsnoka — mint tudjuk — a praefectus equitum volt. Az aristocraticus szerkezetű római hadseregben ez volt a legfőbb katonai méltóság, melyet egy nem a szenatori vagy lovagi rendből, hanem alsóbb osztályból eredett férfi elnyerni tudhatott, az ilyenek a praefectusi ranggal végződő katonai pályája¹⁷⁰⁾. Az auxiliaris ala praefectusa némelykor hadosztálya lovasaival egy nemzetiségű volt¹⁷¹⁾. A praefectusi rangfokozat a mai alezredesi vagy őrnagyi állásnak felel meg, s keze alá a decuriók s többi altisztek voltak, mint V-dik fejezetünkben is látók, béosztva.

Feliratainkon öt praefectus equitum u. m.

Aelius Celer,
Cajus Julius Apigianus,
Cajus Julius Atianus,
Quintus.....

és Titus Vettulenus Nepos neve jön elé. Ezeknek korrendét Aelius Celerén kívül meghatározni nem lehet, a ki — mint láttuk — Severus Alexander uralkodása végső éveiben volt tungereink parancsnoka.

Hogy a tenger lovasság előtt az a.-ilosvai telepben a cohors II. Brittanica miliariana nevezett gyalog segélycsapat is megfordult, a nagyobbik balneum frigidariumában létező fürdőmedence fedett esatornájában lelt téglabélyeg¹⁷²⁾ bizonyítja.

III-dik fejezetünkben eléadtuk, hogy minden jel arra mutat, hogy e fürdő épület Severus Alexander uralkodása végső éveiben építettett; azt is láttuk, hogy Caracalla uralkodása óta A.-Ilosván kizárólag csak tenger lovasaink állomásoztak, legalább minden feliratos emlékkő, mely a telep romjaiból napfényre került, csupán csak ezt a lovasosztályt említi meg. Meglepő tehát, hogy a Caracalla uralkodása alatt a Kr. u. 213-dik évben emelt 11 és 12-dik számú feliratok készítése után alig néhány évvel épített nagyobbik balneum romjaiban oly téglabélyeget lelünk, mely más hadosztály nevét említi meg. Vitathatók ugyan, hogy e téglák a Severus Alexander-féle balneum megújítása vagy újraépítése

¹⁶⁷⁾ Pauly, i. m., IV. k. 882. l.

¹⁶⁸⁾ Henzen, i. m., 51. l. a császári kor lovasosztályait független hadsapatoknak tartja. Ez esetben aztán a legiok és auxiliarisok közötti összeköttetést szükségfeletti lenne keresnünk. De hogy a tartomány legiok és a segélyhadak közt hadászati célból mégis némi összeköttetésnek, illetőleg függésnek lenni kellett, a dolog természetében rejlik, s ezt ama jeles tudós sem fogja elvitathatni. E szempontból soroztuk tehát tungereinket a legio V. Macedonica auxiliaris hadai közé.

¹⁶⁹⁾ Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 372—373. l.

¹⁷⁰⁾ Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 376, 417. l.

¹⁷¹⁾ U. o. 348 s 340. l. 1902 jegyz. Henzen, i. m., 71. l.; Pauly, VI. k. 1238. l.

¹⁷²⁾ L. XIV-dik táblánk 5. sz. ábráját.

alkalmával később, tán akkor került ez épületbe, midőn a tungerek A.-Ilosváról valószínűleg már elvonnak, s őket más őrseg, éppen a kérdéses cohors II. Brittanica miliaria váltotta fel; de ez ellenvetést megdönti az illető bélyeges téglaleleti helye. Ezt ugyanis — mint láttuk — a frigidarium medencéjéből kivezető fedett csatornában, tehát az épület alaprézében s oly állásban találtam fel, mely kétségkívülvé teszi, hogy e csatorna a későbbi újítás alkalmával sem bontatott fel, hanem hogy azt eredeti állásában találta az újraépítés.

Miután tehát ebből kitetszik, hogy e téglalelet a nagyobbik balneum építése alkalmával már ott volt: nem következik-e szükségképpen, hogy a nevezett gyalogosztály éppen már magának Severus Alexandernek uralkodása alatt állomásozott legyen A.-Ilosván? De e föltevés sem állhat meg; mert láttuk hogy Caracalla óta Severus Alexander végső kormányidejéig telepünket csak tungerek lakták. Vagy tán Caracalla előtt állomásozott e cohors A.-Ilosván? Ez sem valószínű; mert ha e gyalogosztály Caracalla előtt tanyázott volna álló táborunkban, miként találjuk fel téglabélyegét — s jegyezzük meg jól: csupán egyetlen téglabélyegét — egy Severus Alexander idejében épített balneum alapműveiben? Feltéve azonban, de meg nem engedve mégis ezt az esetet, nem tudjuk felfogni, hogyan történhetik, hogy ásatásaim folytán az említetten kívül többé egyetlen oly téglabélyegét vagy feliratos emlékkövet sem találtam, a melyen e cohors neve előfordulna?; pedig tudjuk, hogy ha a római hadcsapatok csak egy két évig állomásoztak is valamely vidéken, nyomaikat ott biztosan fellelhetjük. Azt az esetet pedig, hogy e cohors Caracalla előtt A.-Ilosván állomásozott volna ugyan, s ott szorgalmas kezének nyomát is hagyta, de hogy minden általa készített műemléket valamely barbar rombolás végképp megsemmisített, a minek következtében aztán a Caracalla alatt vagy tán még kevéssel azelőtt ide vonult tungereknek az egész telepet újból kellett felépíteni: ezt az esetet mondok merőben valószínűtlennek tartom; mert aligha lehetett oly dülő barbar kéz, mely egy egész telep emlékeit úgy szét rombolhassa, hogy a szorgalmas kutató bár valami csekély nyomot felfedezni képes ne lehetett volna. Ásatásaim szerény ugyan, de mégis érdekes felirat- s régiségtani eredménye a legmegfelelőbb bizonyíték erre nézve.

Valószínűtlen tehát miúdezek után, hogy telepítvényünkben a tenger lovasosztályon kívül más fegyvernemű s nevű hadosztály is állomásozott volna.

Azonban a cohors II. Brittanica miliaria téglájának létezését sem lehet elvitatni.

Alig tudjuk tehát az e téglabélyeg által feltölt kérdéseket másként megoldani, mint ha azt véleményezzük, hogy e cohors vagy éppen akkor talált A.-Ilosván egykor keresztülvonulni, midőn tungereink az új balneumhoz szükséges téglanyagot készítették, s hogy kevés ideig itt megszállván a téglagyártásnál nekik segédkeztek, vagy pedig, hogy e cohors valamely szomszéd állótábor őrsegéhez tartozván, az építés tartamára részben az a.-ilosvai hadosztály segítségére rendeltetett s tán ez alkalommal nyomták bélyegüket egy két téglára rá. E többféle változatokban indokolható feltevésekre azonban döntő feleletet ásatásaim ezutáni eredménye s főként az adhat, ha a Fel-Szamos, a Sajó s a Fel-Maros völgyét átvizsgálva valamely római telepnek, s romjaiban vagy általában valahol Erdélyben e cohors nyomának felfedezése sikerülne. Anynyi kétségenkívül áll, hogy noha e cohors téglájának bélyegét az a.-ilosvai romokban fel is leltük, de e hadcsapat az ottani táborállomásban tartósan legalább nem állomásozott.

Egyébiránt e számmal s melléknévvel jelölt brittanniai cohors tudtommal még eddig egyetlen emléken sem fordult elő¹⁷³⁾. Névrokona azonban, a cohors I. Brittanica miliaria — mint láttuk — a szomszéd a.-kosályi állótáborban állomásozott¹⁷⁴⁾.

5.

Mikor alapították telepítvényünket, mikor pusztult el s általában mit tudhatunk történeteiről?; oly kérdések melyeket feltenni kényelmesen, de megoldani bizony alig lehet, mivel az ásatásaim folytán lelt műemlékekről s egyéb régiségtárgyakról erre vonatkozólag nyert adatok kevés felvilágosítást nyújtanak.

Vonjuk azonban össze e gyér adatokat.

Hogy Erdély éjszaki s éjszaknyugoti részét már Trajanus maga hódította római uralom alá, számos erdélyi római emlékkö feliratából kitetszik. Több ezt bizonyító adatot mellőzvé, legyen elég csak két kézzelfogható adatra hivatkoznom; 1-ször a Neigebaur által¹⁷⁵⁾ hibáson közölt ajtoni római mértföldoszlop feliratára, mely Trajanus uralkodása alatt a Kr. u. 108-dik évből származik¹⁷⁶⁾; 2-ször egy Antoninus Pius uralkodása alatt a Kr. u. 157-dik évből eredő moigrádi feliratra¹⁷⁷⁾, mely „amphitheatrum vetustate dilapsum“ról beszélvén kétségtelenné teszi, hogy e szinkör már Trajanus alatt épülhetett. Az sem szenved kétséget, hogy Trajanus a Nagy-Szamos hadvonalának fontosságát felismerve

¹⁷³⁾ A britton-ok II-dik számú cohorsát l. Orelli-Henzen-nél, i. m. 6857 a és 804 sz.

¹⁷⁴⁾ Az erd. muzeum-egylet évkönyvei. I. k., 120. l.; v. ö. Orelli, i. m., 3575 sz., s Seivert, Inscript., 76. sz.

¹⁷⁵⁾ Dacien, 222. 1. sz.

¹⁷⁶⁾ A magy. tud. akadémia évkönyvei XI. k.

¹⁷⁷⁾ U. o.

azt a Mojgrádig s Bánffy-Hunyad felé Magyarországra vonuló hadivonallal összekapcsolta s hadászatiilag megszállotta. Erre mutat, hogy Szamosujváron, Alsó-Kosályban, Tihón római állótáborok romjaira lelünk, melyek Erdély éjszaki részét az elfoglalt éjszaknyugoti s déli részekkel összekötötték.

Azt hiszszük azonban, hogy a Kis- és Nagy-Szamos által alakított deltától keletre eső vidék, illetőleg A.-Ilosva környéke, csak később jutott római uralom alá; vagy is, hogy Erdély keleti, illetőleg éjszakkeleti részét, sajátlag a Fel-Maros völgyét, a Nagy-Szamos és Sajó völgyi hadászatiilag megszállott hadút csak később kötötte össze a nyugoti, illetőleg éjszaknyugoti részszel.

Láttuk ugyan is, hogy habár az a.-ilosvai állótábor romjait már évek óta szorgalmason ásatjuk s figyelemmel kutatjuk, egyetlen oly emléket sem sikerült eddigelé találunk, mely akár Trajanus, akár az Antoninusok korára vonatkoznék; pedig tudjuk, hogy főként az Antoninusok békés korszaka műemlékekben szerfelett gazdag. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy az a.-ilosvai táborállomás az Antoninusok uralkodása végéig még nem volt megalapítva.

Mondhatnók ugyan, hogy hiszen éremleleteink éppen az ellenkezőt bizonyítják; mert számos e korbéli éremet találtunk telepítvényünk romjaiban vagy közelében, a mi arra mutat, hogy ez őrpont az említett császárok uralkodása alatt már létezett. Ez ellenvetés azonban nem nagy figyelmet érdemel; mivel köztudat szerint a római folyópénz nem vonatván ki oly gyakran a forgalomból mint napjainkban, hosszas ideig volt használatban. Így például Trajanus érmeit még Marcus Aurelius uralkodása alatt, sőt azután is használták folyópénzül. Egyszóval abból, hogy telepünk romjaiban már Trajanus korabeli érmekeket lelünk, még nem lehet azt következtetni, hogy az a.-ilosvai település az ő uralkodása alatt alapított. Vessünk csak egy futó tekintetet éremleletromunkra, s állításunk azonnal békibizonyosul. Leleteink veretési korra nézve első darabja ugyan is Vespasianusnak egy a Kr. u. 70-dik évben vert denárja; vitathatnók-é tehát ebből, hogy állótáborunk már alatta létezett? Nem, mert tudjuk, hogy Vespasianus nem bírta Daciát.

Az Antoninusok korából tehát egyetlen feliratos műemléket sem tudván állótáborunk romjaiból felmutatni, valószínű, hogy uralkodása alatt az a.-ilosvai telepedés még nem létezett.

A M. Aurelius és Septimius Severus közötti korszak pedig nyugtalanabb volt, sem hogy Daciában új állótáborok alapítására valószínűséggel gondolhatnánk.

Ez okból leghihetőbb, hogy az a.-ilosvai római település alkotója Septimius Severus volt [uralkodott a 193—211-dik évben Kr. u.]

Caracalla alatt 11 és 12-dik számú feliratunk tanúsága szerint már virágzott. Láttá-é településünk Caracallát daciai útja alatt, s hogy vajjon nem éppen ez alkalommal hálából emeltette lovasosztályunk ez emléktáblákat? vitatni nem merem; felirataink ünnepélyes szövege azonban ily indokot sejtet ¹⁷⁸⁾.

Állótáborunk virágzása korát — mint 13 és 14-dik számú feliratainkból is kitetszik — kétségkivül Severus Alexander alatt [uralkodott a Kr. u. 222—235-dik évben] érte el, ki iránt a tunger őrség kegyeiért mély hálára volt kötelezve. Hogy azonban Severus Alexander miféle kegyben, s a települést magát, vagy csupán csak a tunger őrséget részesítette-é, elhatározni nem lehet. Egyébiránt miután felirataink, „ex quaestura“ kifejezéséből világos, hogy tungereink előzetesen a barbarokkal csatáztak s őket e harcok folytán legyőzték, — mert hadi zsákmányról szólnak felirataink —, sejtteni lehet, hogy Severus Alexander iránt tán azért volt őrségünk hálával eltelve, mivel a harc alatt elpusztult vagy sokat szenvedett települést helyreállítatá s némi javadalmakban részesíté. Az sem valószínűtlen, hogy a régi kisebb balneum ez ellenségeskedések folytán lett úgy megrongálva, hogy helyette Alexius Celernek új balneumot kellett osztálya számára építtetni.

Hogy Severus Alexander uralkodása után településünk felett többszörös nehéz viharok vonultak el, — hogy csak helyi adatokra támaszkodjunk, — onnan lehet sejtteni, hogy a Severus Alexander korában épített nagyobbik balneum újraépítésére, vagy kijavítására lett szükség ¹⁷⁹⁾; ezt pedig aligha az épület rongált voltáért, mint inkább azért kellett véghezvinni, mivel az a gyakori harcok folytán elpusztult.

E harcokat I. Maximinus első kormányéveire, a Kr. u. 235—238-dik évekre tehetjük. Tudjuk ugyan is, hogy ő a daciai barbarokkal csatázott, s felettök végre győzedelmeskedett is, mit „Dacicus“ tiszteleti mellékneve bizonyít. Állótáborunk mint olyan, mely a daciai római birtok legéjszakibb végén feküdt, kétségkivül legtöbbet szenvedhetett e harcok alatt. Közleményünk folytán láttuk, hogy a castrum épületeiben is a gyakori javításnak sőt újbólépítésnek kétségtelen nyomai észlelhetők, a mit valószínűleg nem az elkorhadtság, hanem az ellenségtől okozott dülás tett szükségessé. Valószínű tehát, hogy az I. Maximinus által kivívott győzelem után tanyájára visszavonult tunger őrség ez idő tájt javithatta ki balneumát s állótábora más épületeit.

Végző anticaglia, mely a rómaiaknak az a.-ilosvai település feletti uralmát bizonyítja, egy Phi-

¹⁷⁸⁾ Lehetséges, hogy tungereink e feliratot Caracalla azon kegyéért emelték, hogy a polgárjogot, a jus italicum-ot, minden alattvalójára kiterjeszté.

¹⁷⁹⁾ V. ö. III-dik fejezetünkkel.

lippus [Pater] korából, a Kr. u. 248-dik évből való dupondius¹⁸⁰⁾. Ez éven innen vert római érmet — noha a leletekre már 12 év óta legnagyobb figyelemmel vagyok — még eddig nem találtam a táborállomás romjaiban vagy közelében¹⁸¹⁾. Ez azt bizonyítja, hogy tungereink Philippus Pater alatt még ugyan A.-Ilosván tanyáztak, de hogy e császár uralkodása végső évében, a Kr. u. 249 dik évben, vagy nem sokára azután eddigi tanyájukat elhagyták, s az a.-ilosvai hadi pontot, az áradatként elénymuló barbaroknak ellenállani képesek nem lehetvén, feladták¹⁸²⁾. Hogy azonban e hátrálásuk messze nem történt, egy a.-kosályi feliratról¹⁸³⁾, sejtethjük. Ez ugyan is a Kr. ut. 270-dik évben kelvén világossá teszi, hogy az a.-kosályi állótábort, s e szerint a Kis- és Nagy-Szamos által alakított háromszöget, még azon évben birták a rómaiak, s hogy Erdély ez éjszaki részén levő birtokaikról nem mondtak le teljesen, s csupán csak az a.-ilosvai állótábort mint tarthatatlant hagyták oda.

Ez elvonulás körülményeit s idejét pontosan megjelölni természetesen nem lehet; anynyi azonban bizonyos, hogy a Nagy-Szamos völgyén Dézsen fölül a rómaiak már jóval az Aurelianus által a Kr. ut. 274-dik évben létesített kivonulás előtt nem uralkodtak.

A római sasok szárnya meglankadott. Dacia nemsokára fel lön adva.

Enynyi mind az, mit e római település történetéről a fenmaradt emlékek kalauzolása mellett valószínűséggel el lehet mondani. Tagadhatatlan, hogy igénytelen vizsgálataimból Daciának a rómaiak alatti történetéhez biztos támpontokat nem lehet kivonni; de hogy ásatásaim folytán több oly emlék került napfényre, mely a rómaiak beléletére, műveltségi álláspontjára általában, különösön pedig daciai uralmára érdekes fényt vethet, az elmondottak folytán meggyőződhetünk.

Oly romokban tett ásatástól, melyek szemléleténél a költővel¹⁸⁴⁾ felkiálthatnánk, hogy

Agnosci nequeunt aevi monumenta prioris,
Grandia consumpsit moenia tempus edax.
Sola manent interceptis vestigia muris:
Ruderibus late tecta sepulta jacent.

ily romokban tett ásatástól mondom, nagy vagy a nyertnél nagyobb eredményt azonban várni haszatlannak lenne.

¹⁸⁰⁾ L. éremlelstromunk 115. számát.

¹⁸¹⁾ Neigebaur, Dacien. 235. 25. sz. alatti állítása, hogy Trajanus Decius korabeli érmet is találtak volna A.-Ilosván, nem valószínű. Tudomása a két Trajanus név összetévesztésén alapszik.

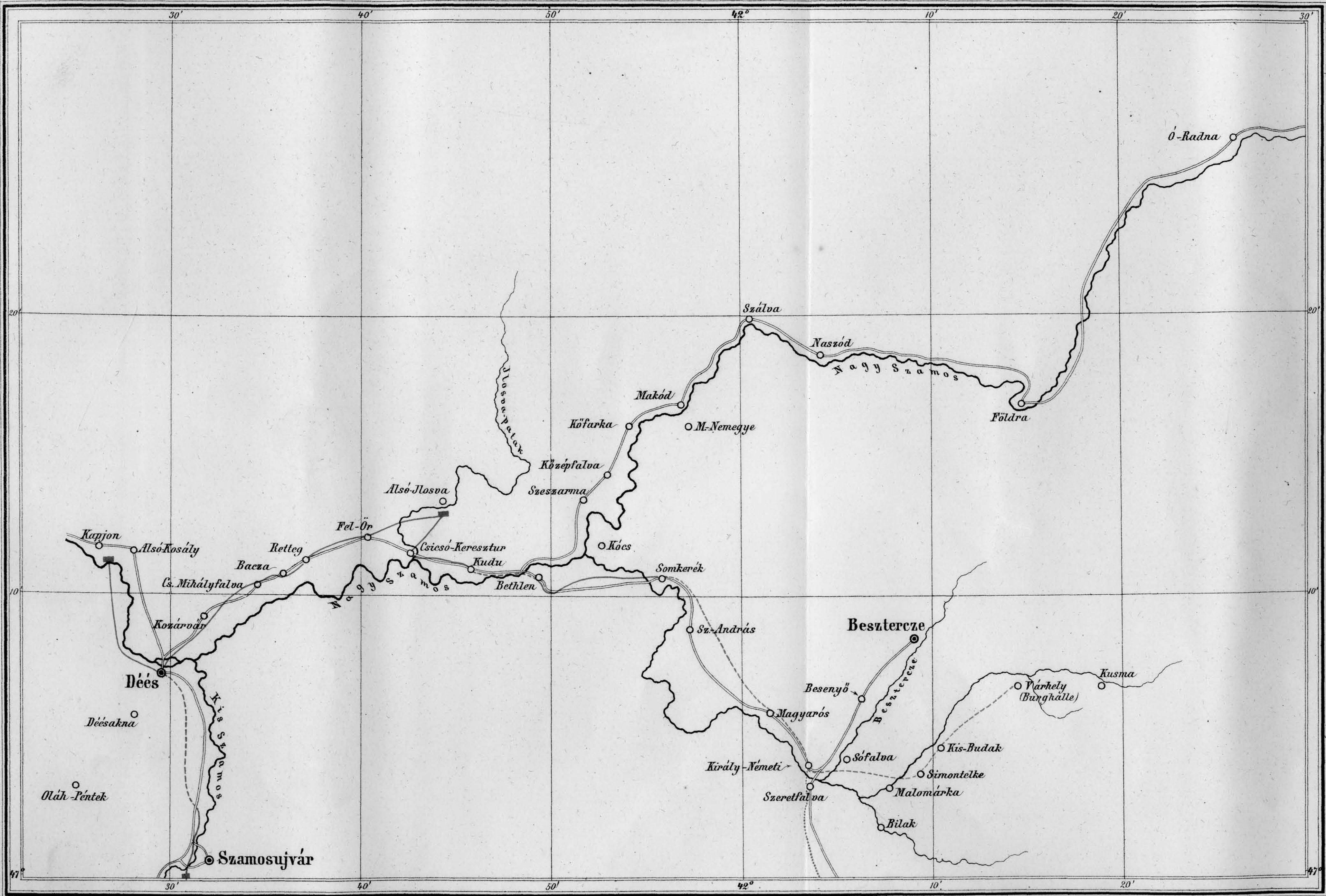
¹⁸²⁾ Noha az éremleletek — mint mondók — arra nézve, hogy mikor alapított valamely római település nem nyújtanak döntő adatot kezünkre, de tanuságuk folytán az időpontot, mikor hagyták lakosai el, mégis nagy valószínűséggel meg lehet határozni.

¹⁸³⁾ Az erd. muzeum-egylet évkönyvei I. k. 41. l.

¹⁸⁴⁾ Claud. Rutilius Namatianus, Itinerar. II. r. 409—412 v.

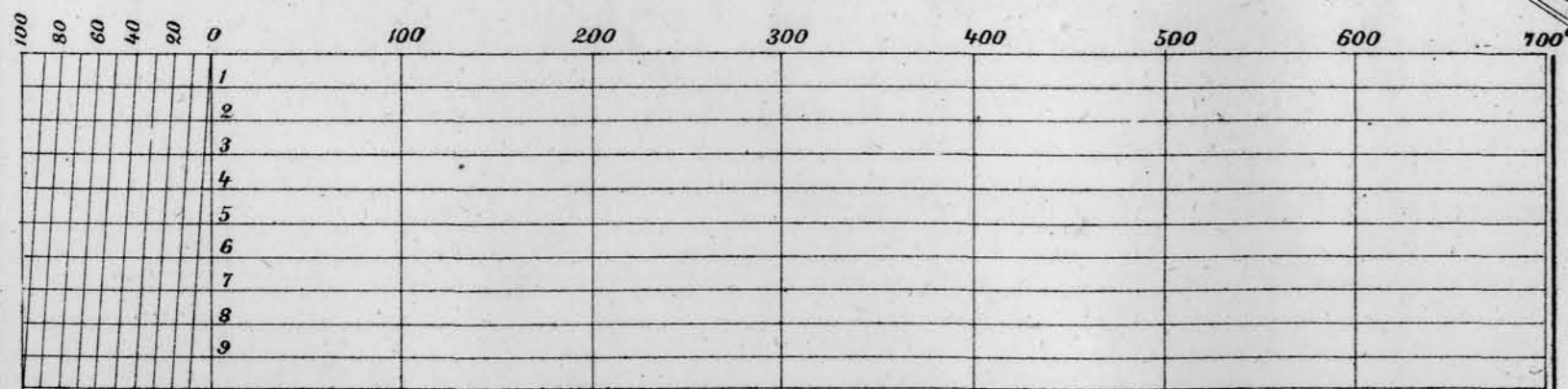
I g a z i t á s o k.

<i>Lap.</i>	<i>sor.</i>	<i>Javitandó.</i>
12.	31. az a forrás	H az a forrás.
14.	30 : közfalaik	; körfalaik
17.	26 lehetett volt	volt
20.	20 cogmenta	coagmenta
24.	36 hordattek	hordattak
25.	17 meleg lég	forró lég meglangyosodván
28.	24 épület	épület romjainak
28. alulról	6 melyiknek	melyeknek
29. alulról	10 propnigeniuma	propnigeuma
35.	12 biztosításul	biztosításául
35.	23 a tűz s ennek a	a tűz s az ennek
41.	19 egyház	egy ház
41.	34 T VI	T \\\ VI
42. alulról	18 békenapokat élvezett	„békenapokat élvezett“
43.	6 PRINCI--	PRINCI \\\
43.	9 A ALA	A·ALA·
44.	9 E -AL	E \\\ AL
49. alulról	12 eques]la[ae	eques]al[ae
50. alulról	10 DM·	D·M·
51.	9 M	M·
51.	25 körfal	körfala
53.	14 annis]l[...	annis]X[...
55.	17 leiratát	leirását
57.	27 Megkivánhatók	Megkivánok
57.	27 egy	egy,
57. alulról	14 szabadban	szabadon
58.	24 opaljaspis, metszett	opaljaspisből metszett
60.	14 mannaria	manuaria
61.	30 kisebb majorok	kisebb helységek s majorok
63. alulról	25 hlvtalból	hivatalból
65. alulról	24 telepnek sromjaiban	telepnek romjaiban
65. alulról	10 hivatoznom	hivatkoznom
66. alulról	19 Alexius	Aelius

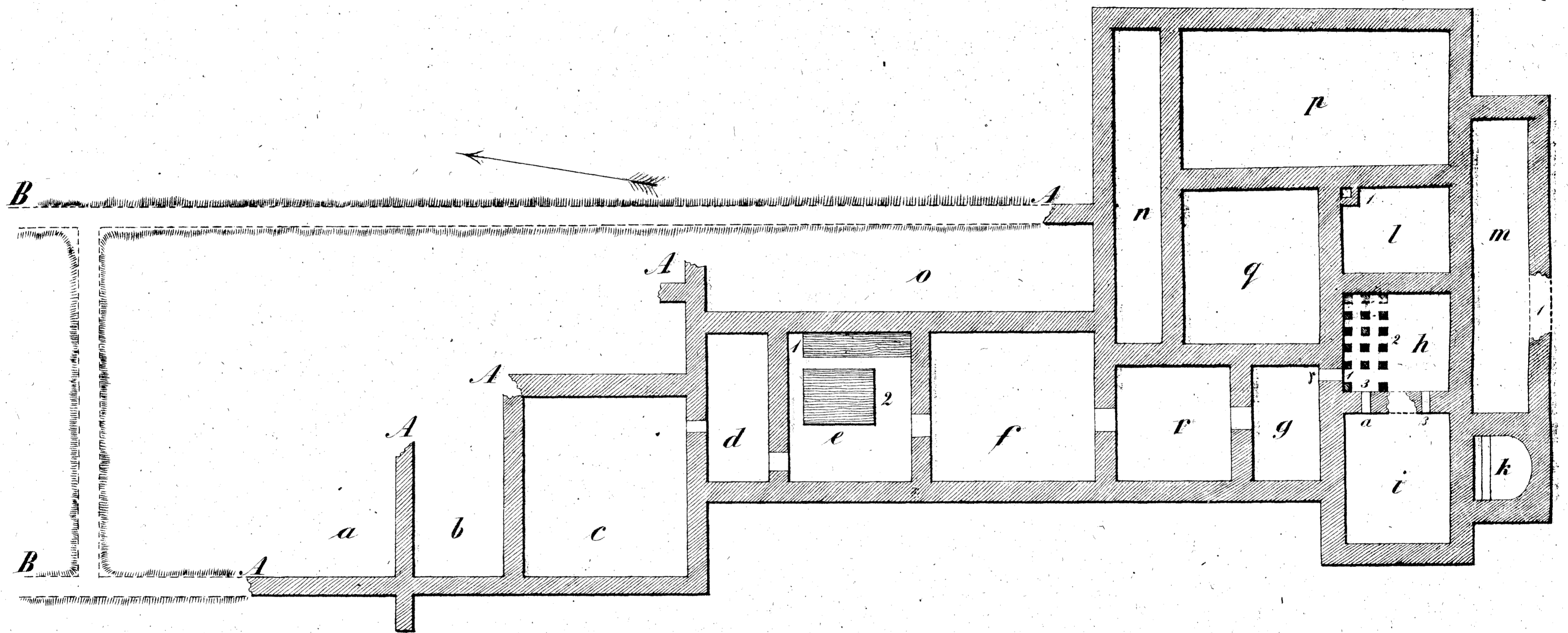

Köke F. könyvnyomdája, Bécsben.

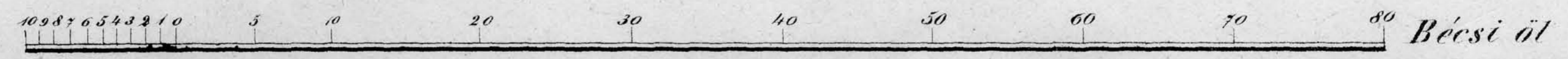
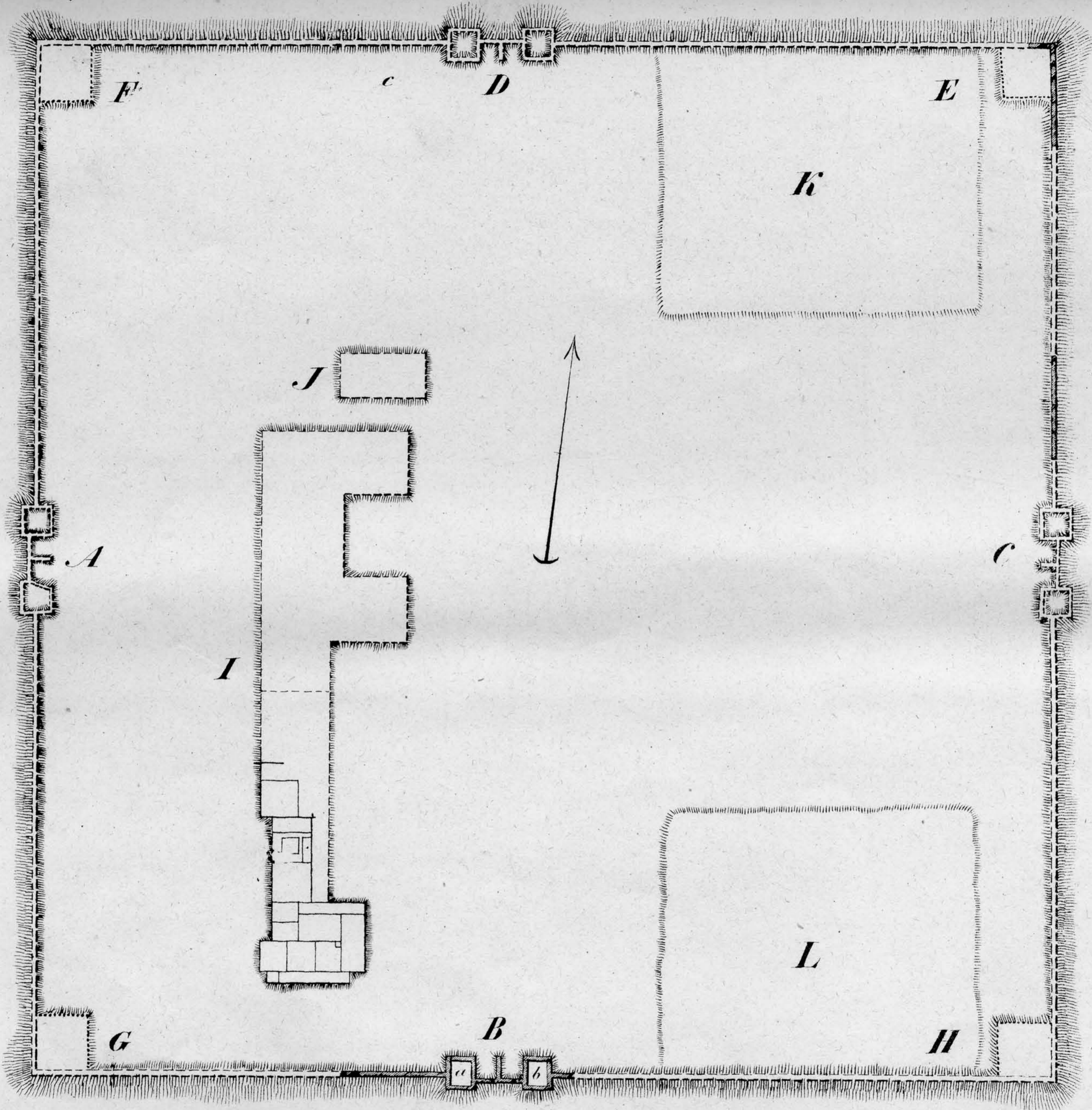
Római állótábor.
 Látható-
 Gyanítható-
 Képzelti római utonal.

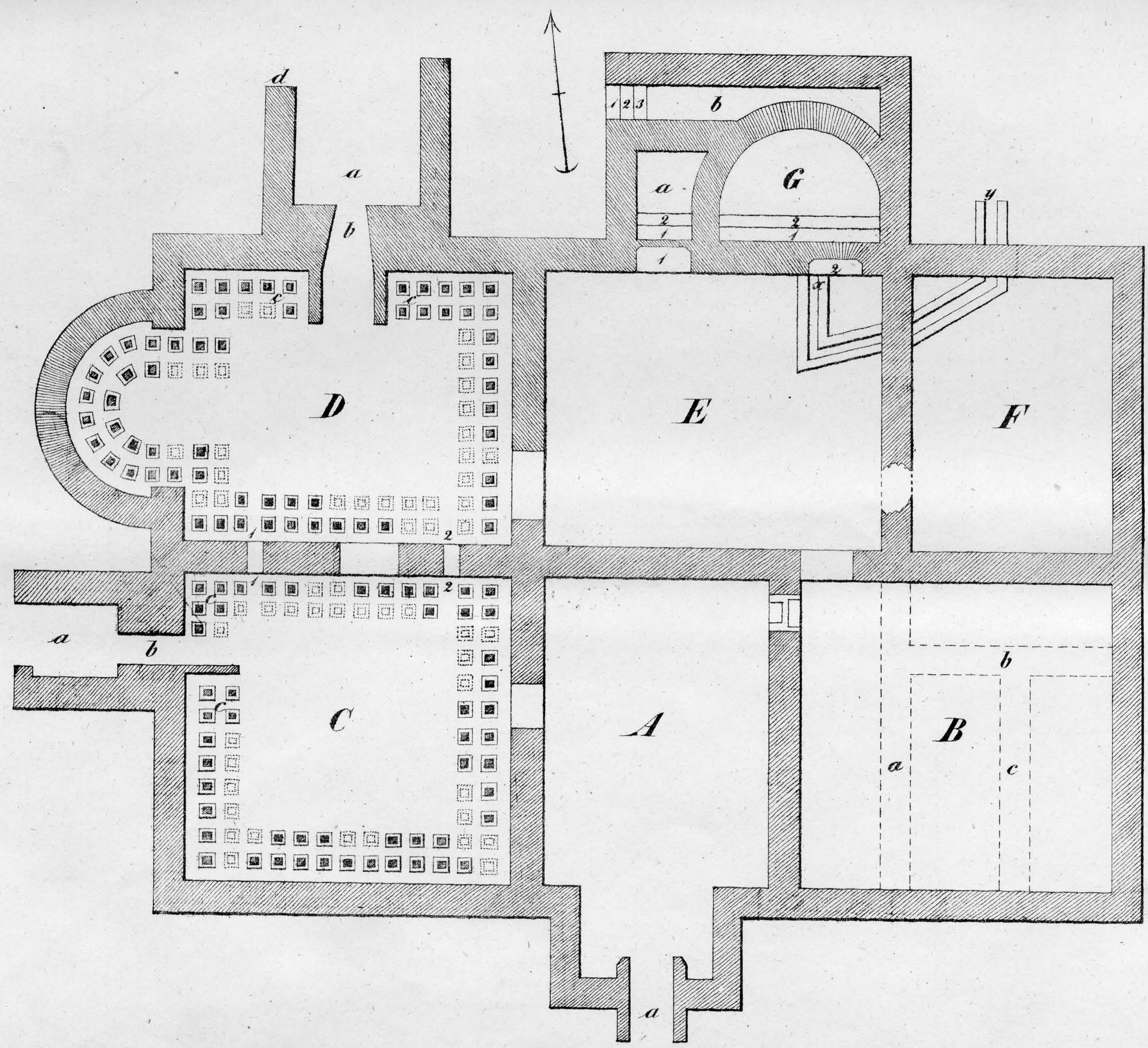

1 bécsi hüvelyk = 200 öl.

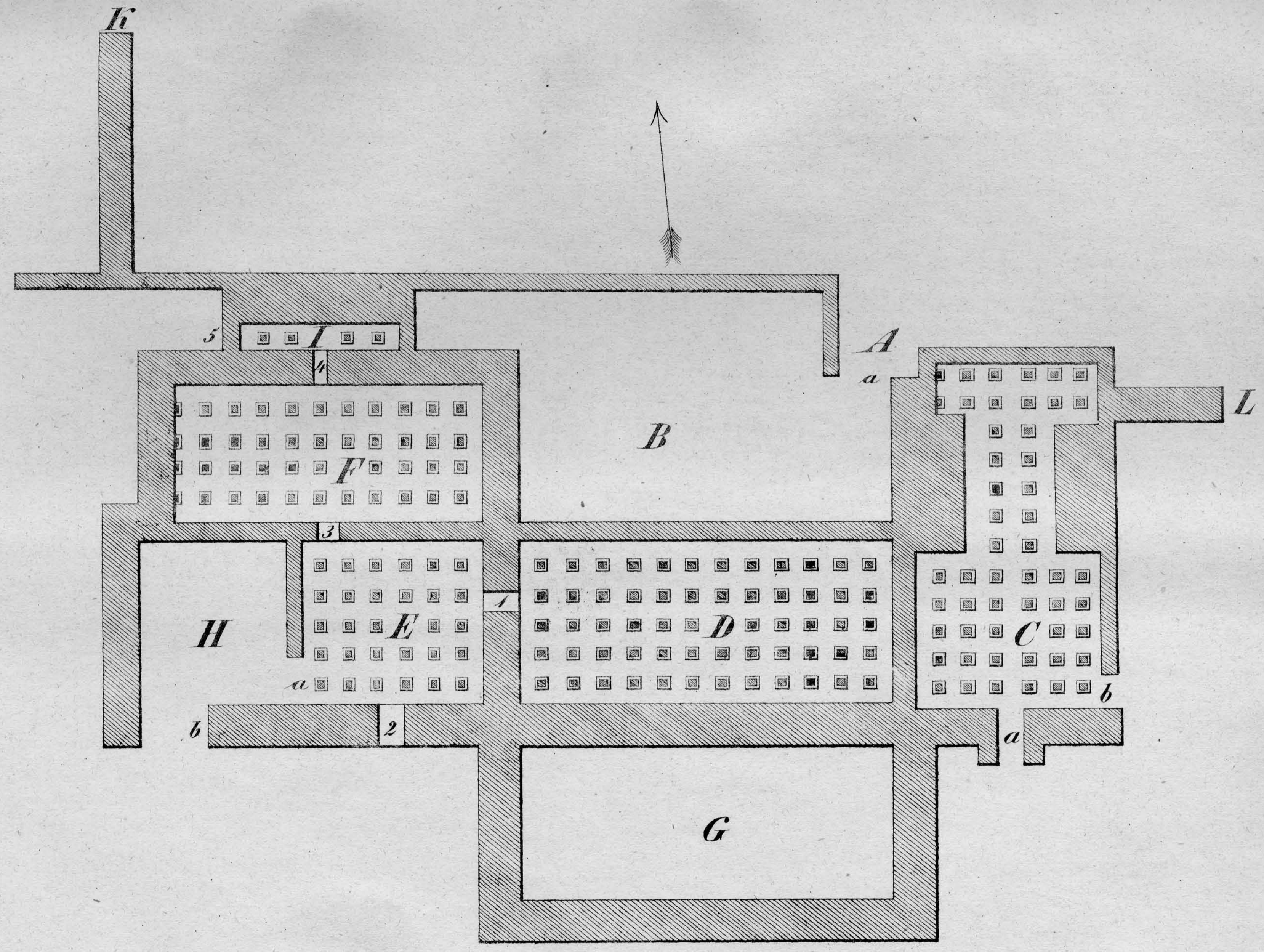

6543210 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 *Bécsi öl.*

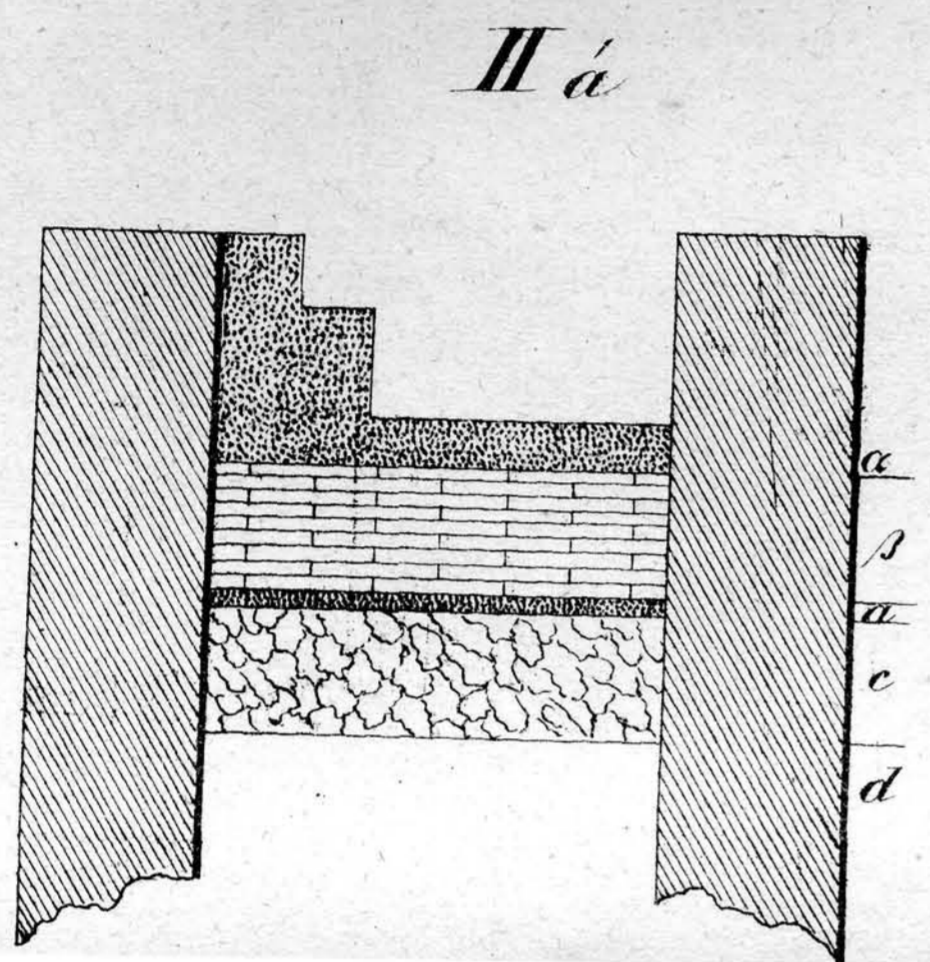

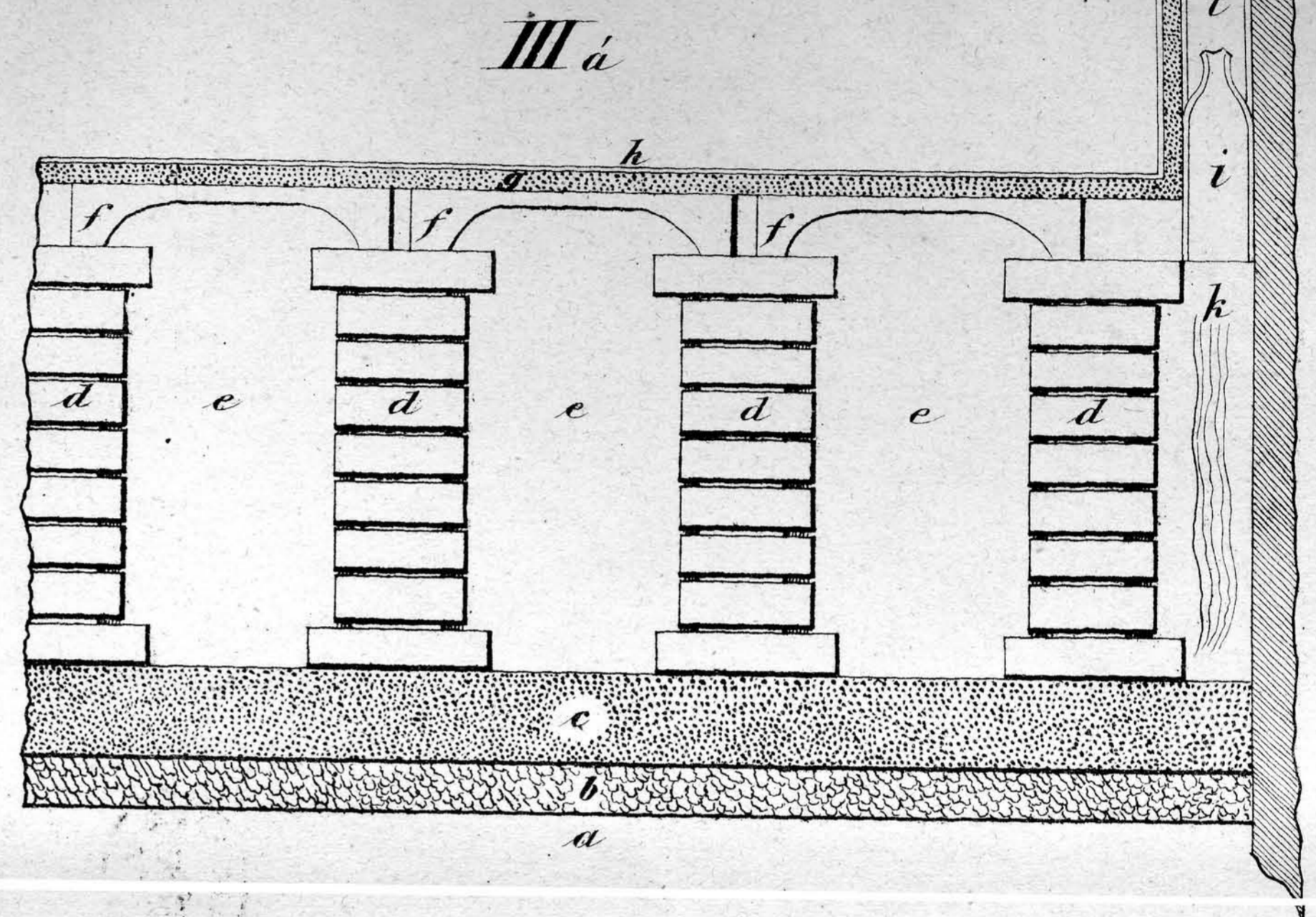
6 5 4 3 2 1 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10° Bécsi öl.

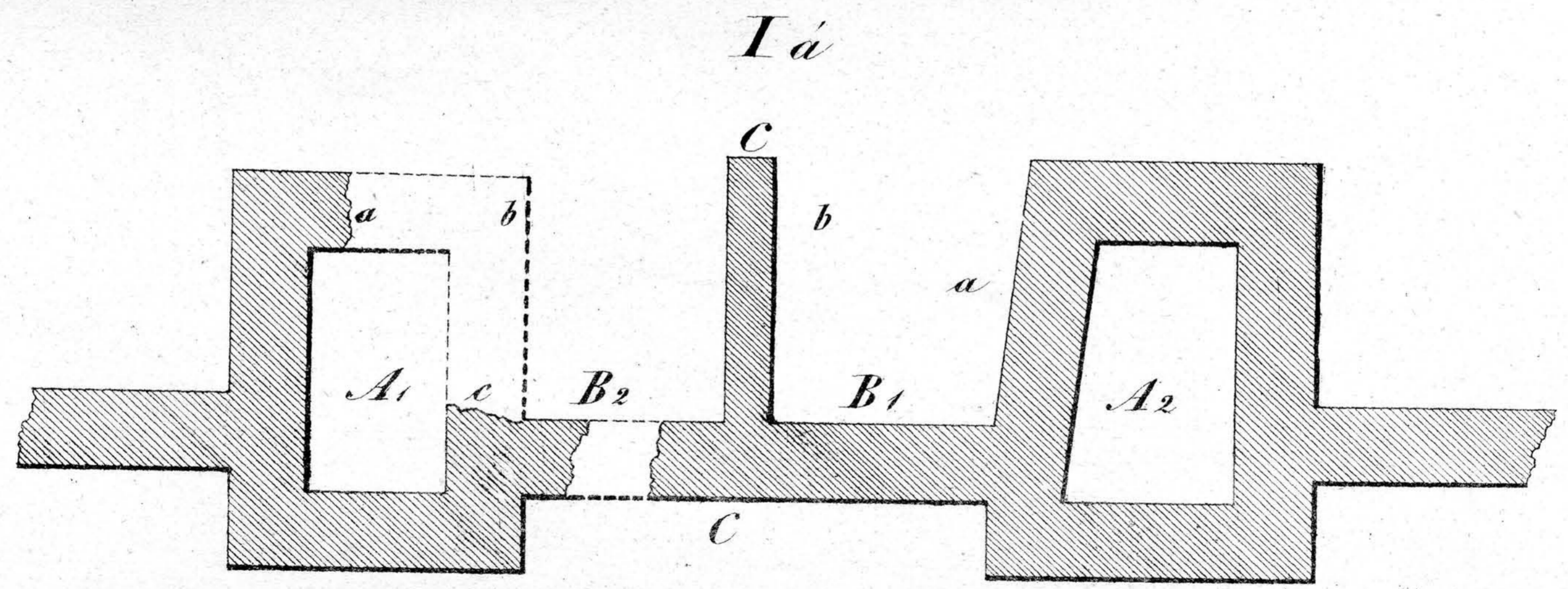
6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4° Bécsi öl.

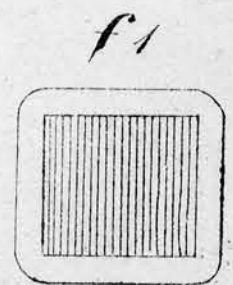
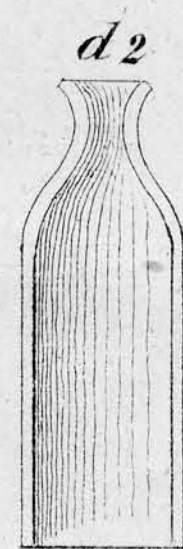
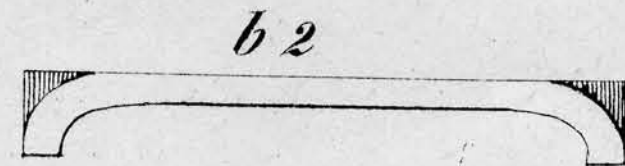
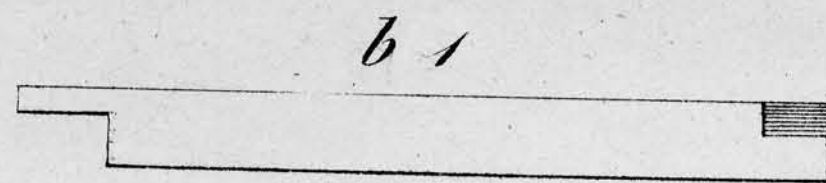
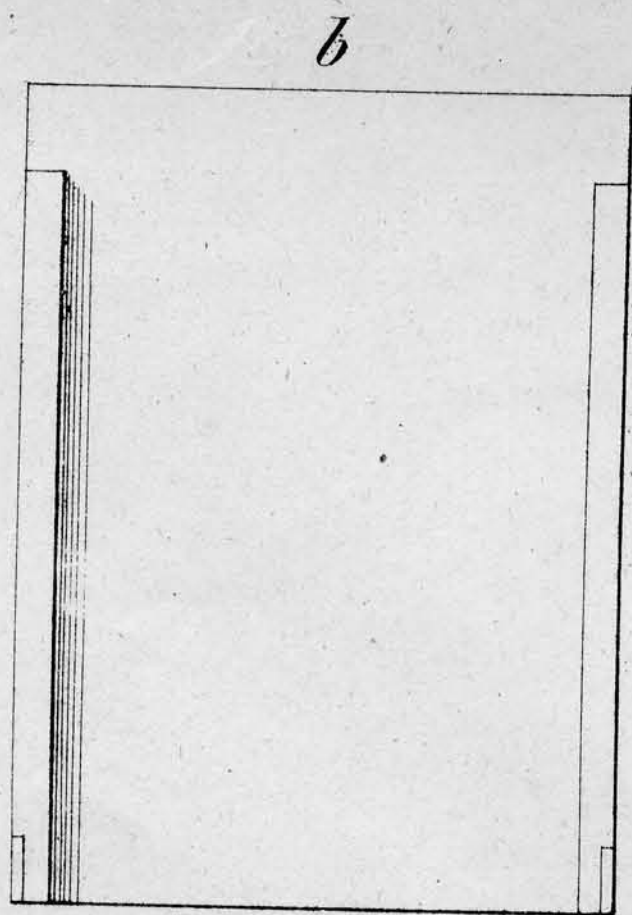
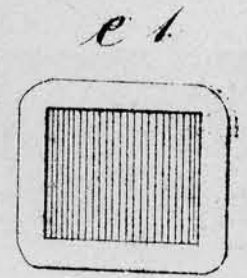
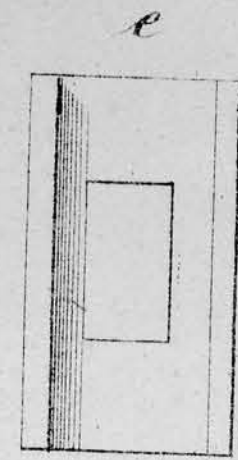
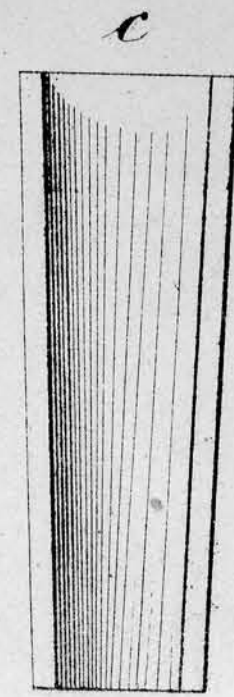
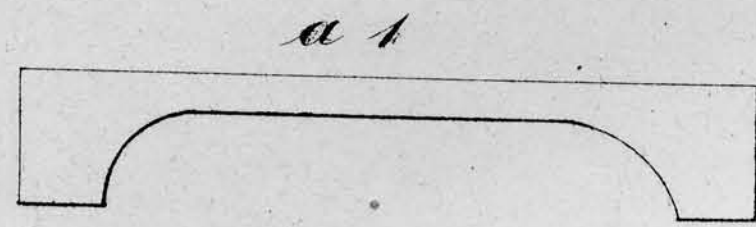
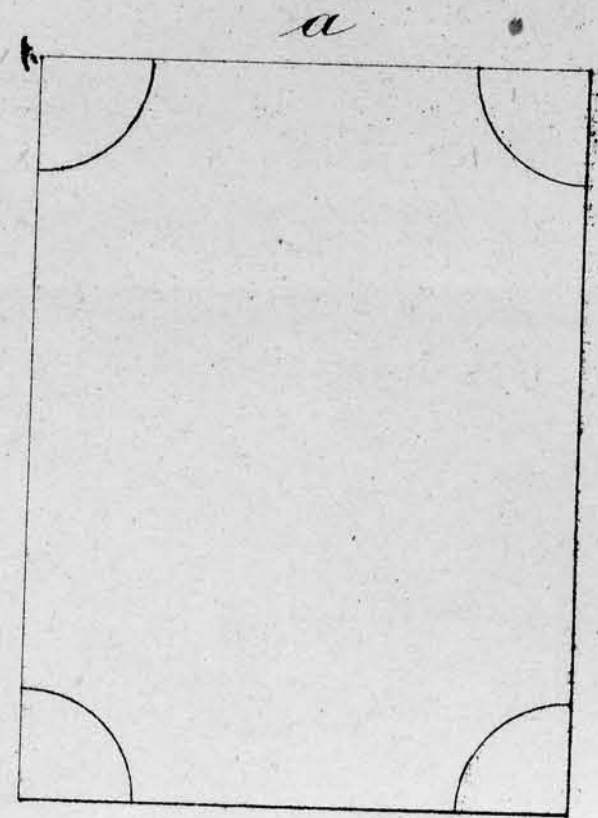
12 9 6 3 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 Bécsi táb.

6 5 4 3 2 1 0 6 12 18 24 48" Bécsi hüvelyk.

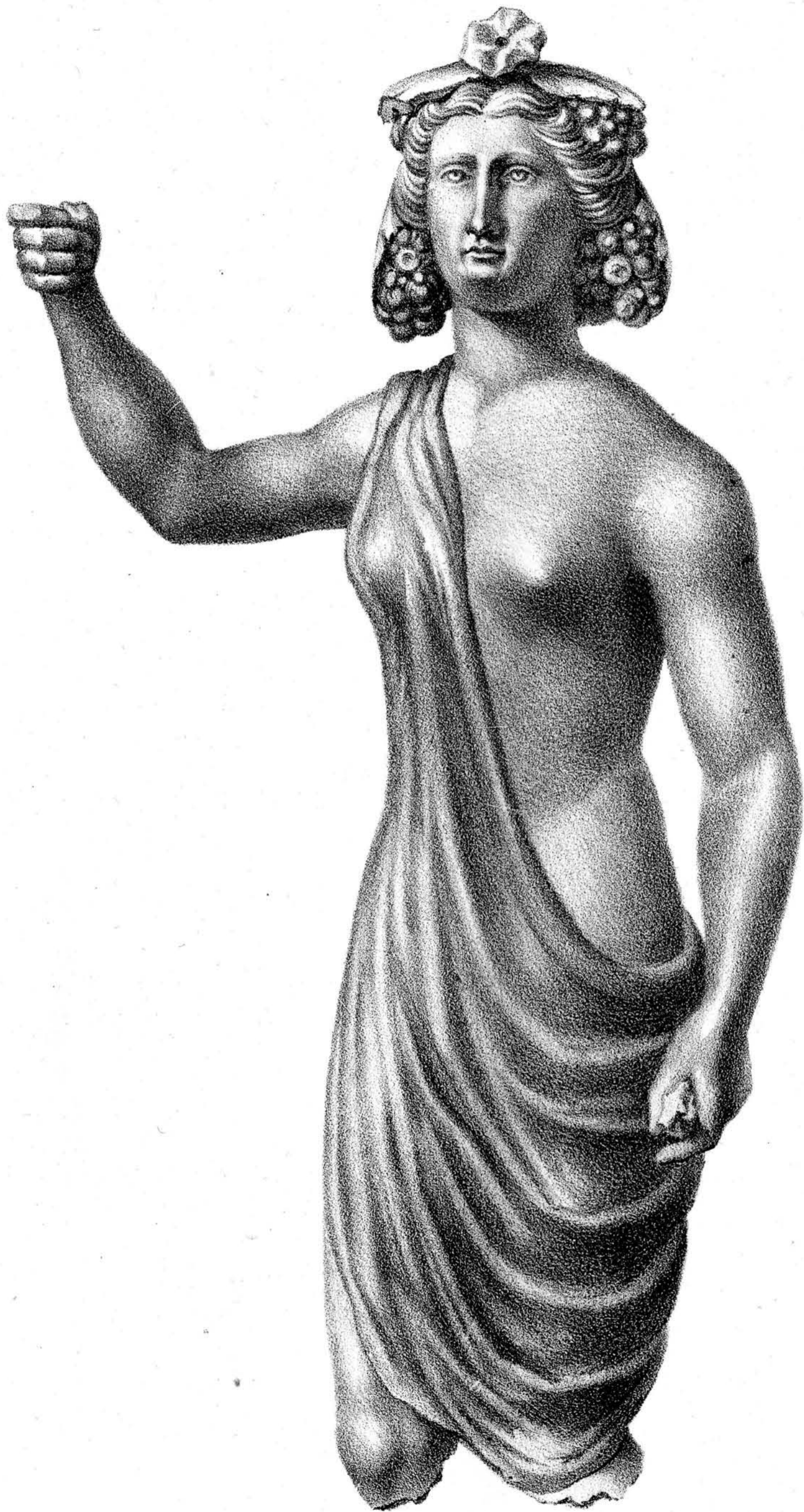

6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 5 6 Bécsi öl.

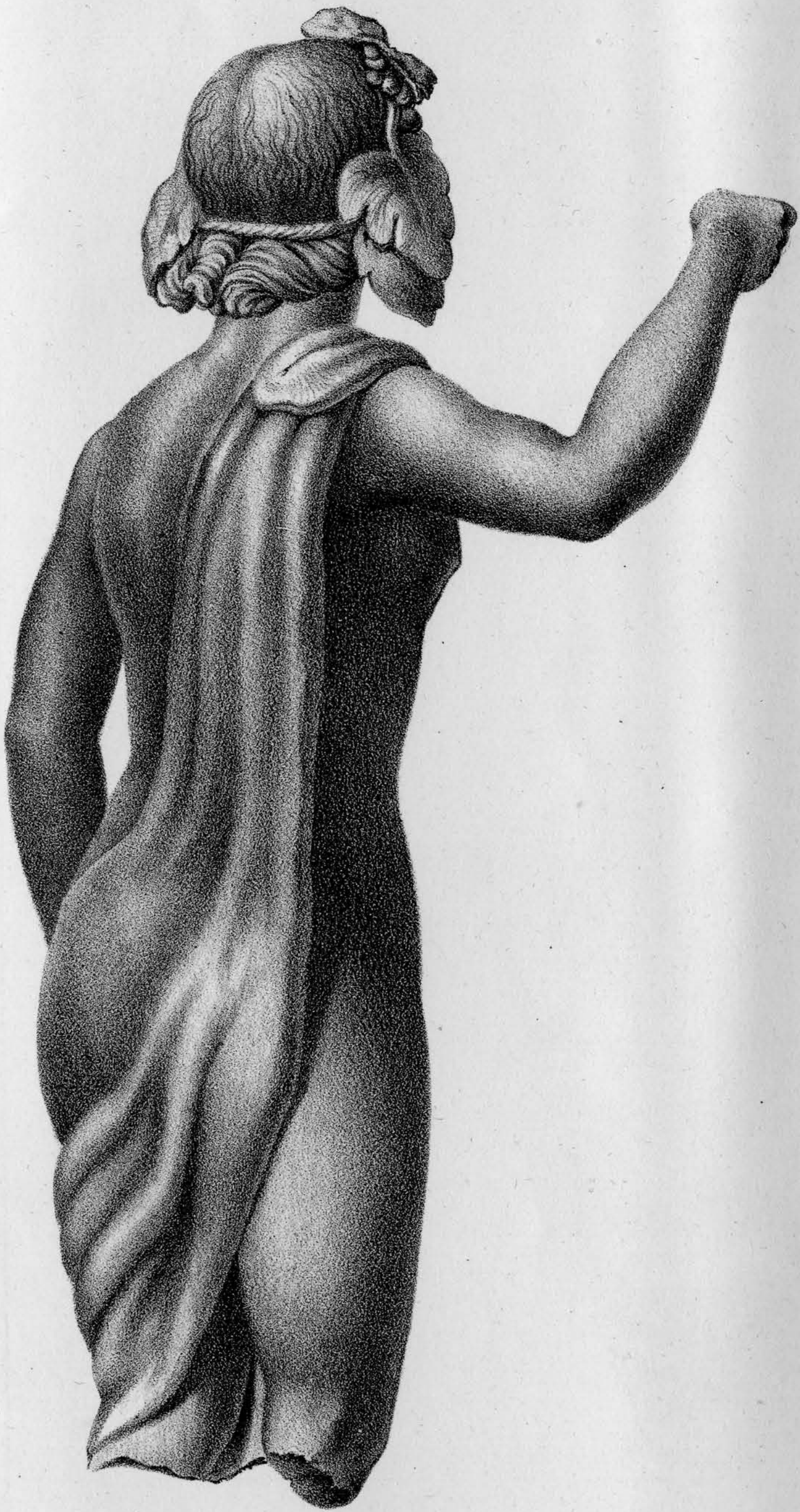

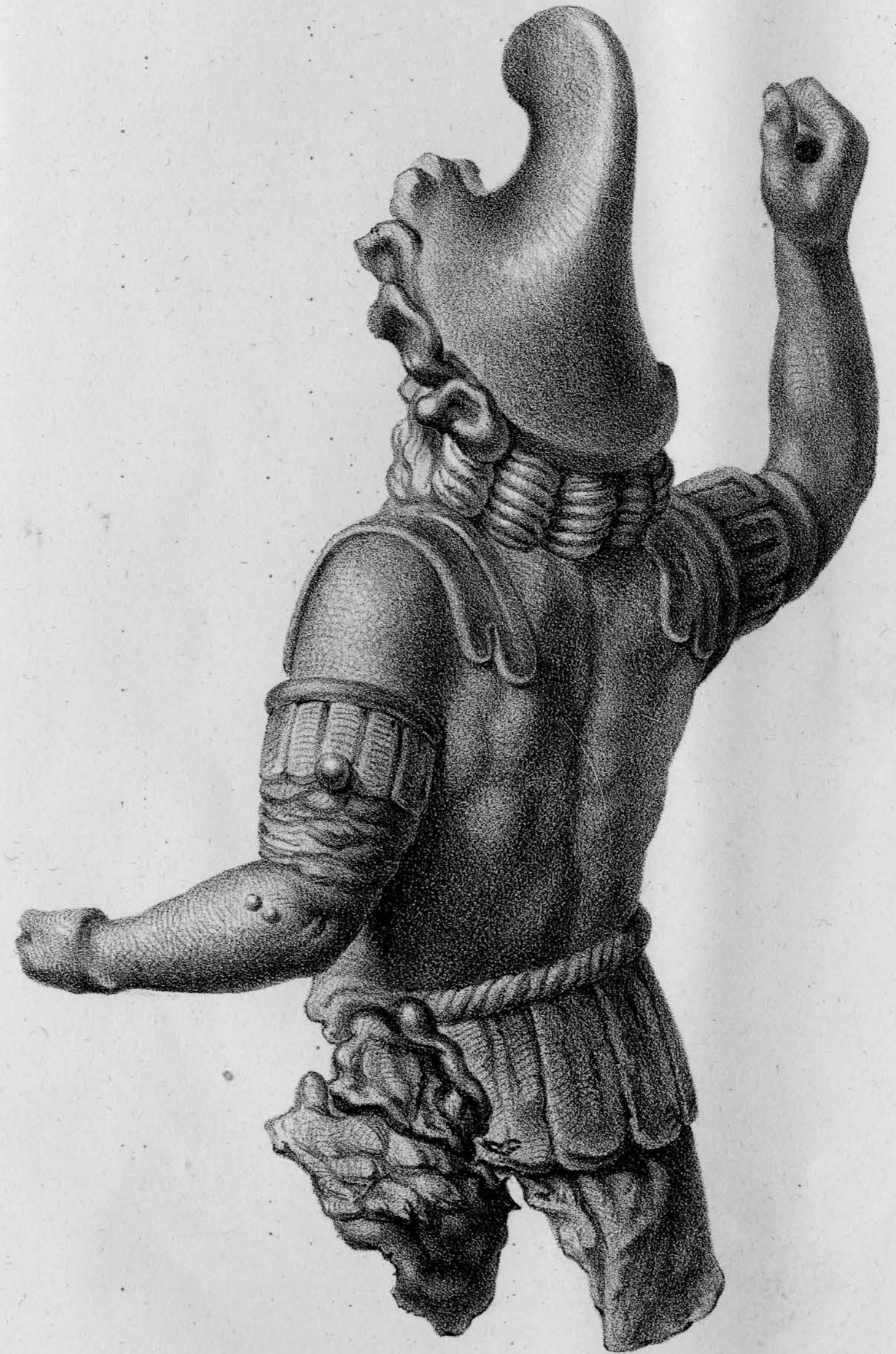
12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0

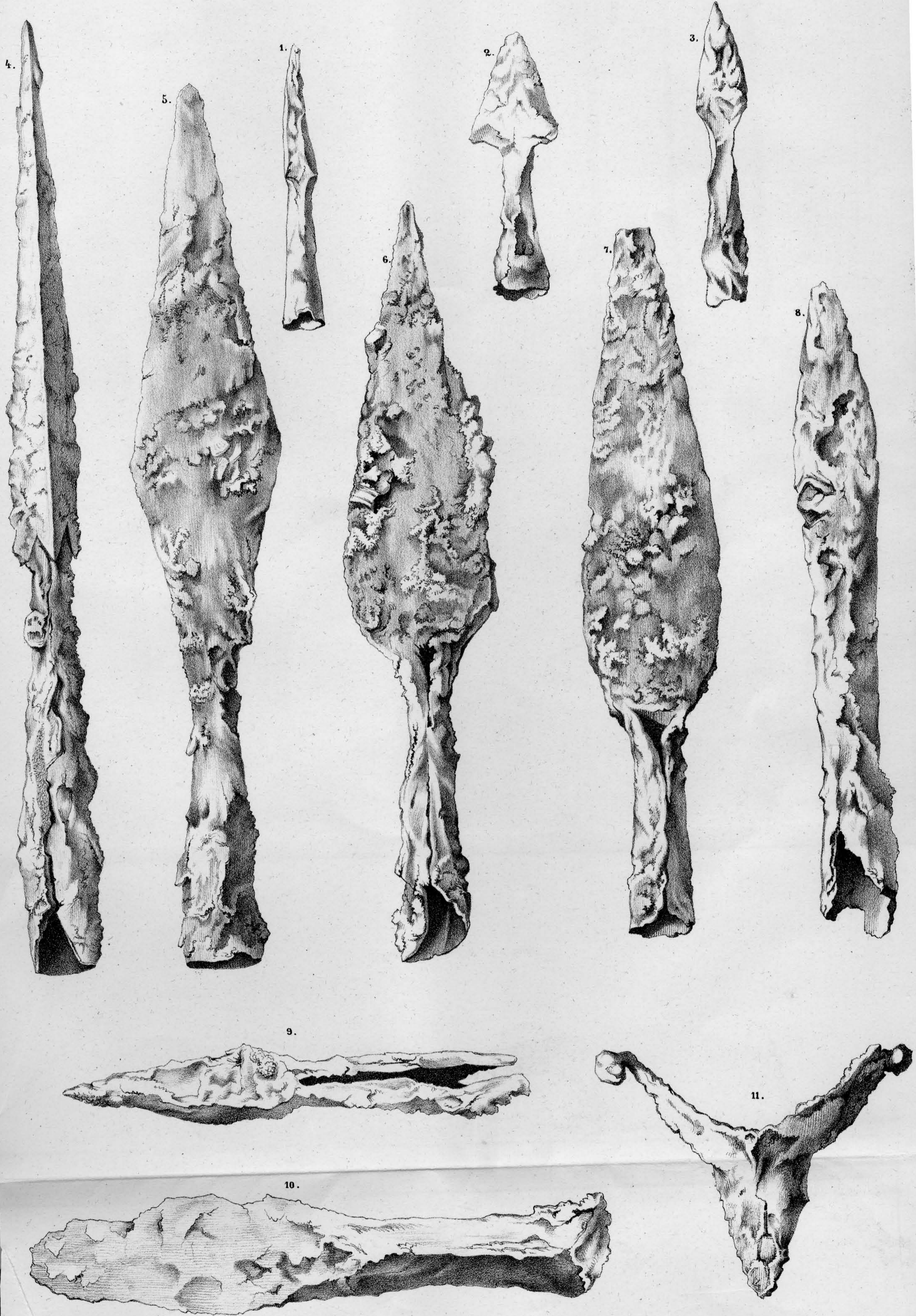
1' Bécsi láb

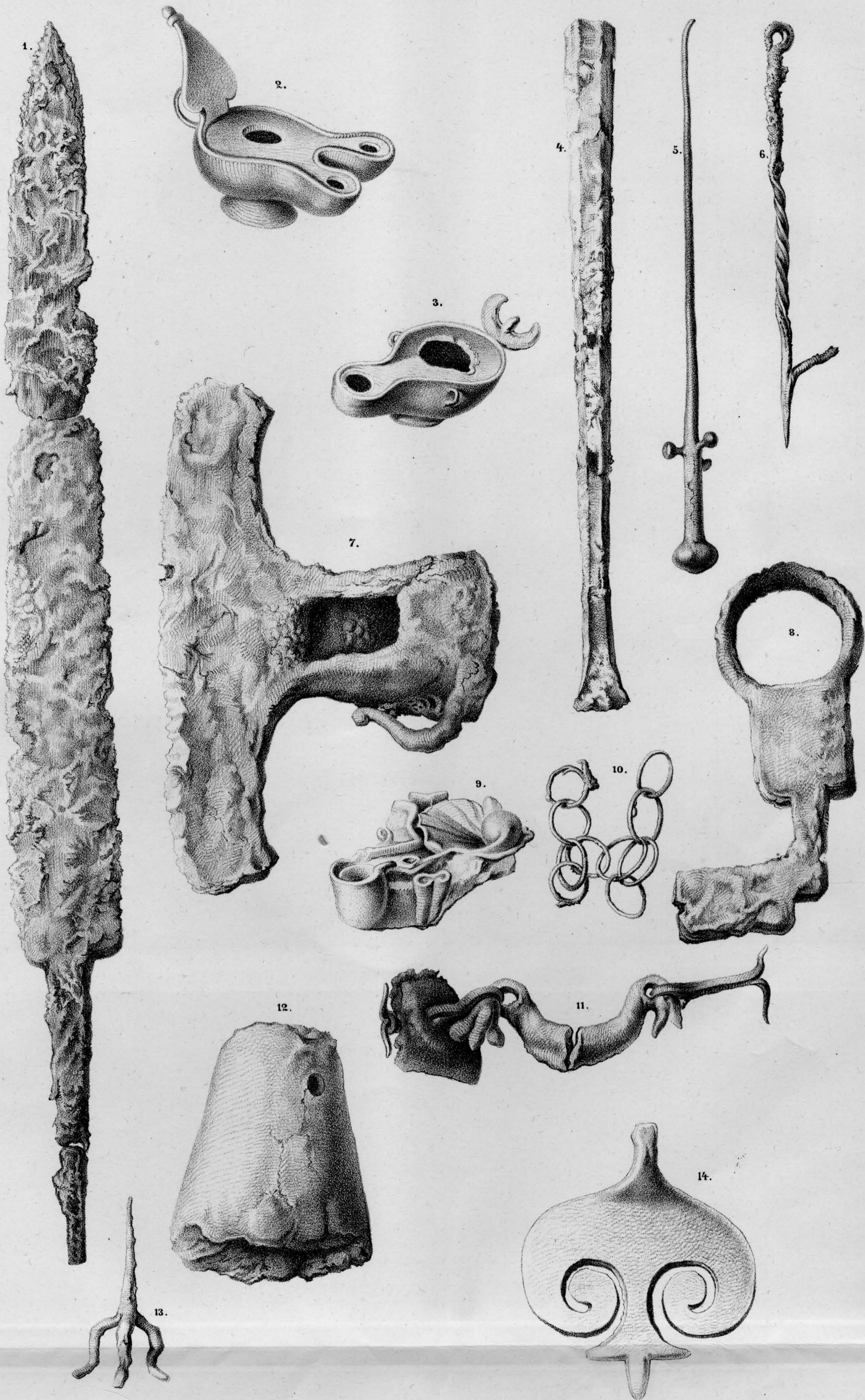
IX.t.

Köke F. könyomdája, Bécsben.

Köke F. könyomdája, Bécsben.

